

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Diplomová práce

Bc. Jan Dubecký

**Komparace role prezidenta v ústavním vývoji Běloruska a Ukrajiny během
90. let a na počátku nového tisíciletí**

Comparison of the Role of the President in the Constitutional Development of
Belarus and Ukraine during the 1990s and at the Beginning of the New
Millennium

2024

Vedoucí práce: PhDr. Marek Příhoda, Ph.D.

Poděkování

Mé poděkování patří vedoucímu práce PhDr. Marku Příhodovi, Ph.D. za trpělivost, vstřícný přístup a cenné komentáře při psaní diplomové práce a mnoha expertům v oblasti právní vědy, politologie a historie za podnětné diskuze a připomínky, jež mi výrazně pomohly. Zároveň bych chtěl poděkovat mé rodině a mým přátelům, jež byli mou oporou.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne:

Jan Dubecký

Abstrakt

Cílem diplomové práce je analýza a zhodnocení změn v rámci ústavního vývoje v Ukrajině a v Bělorusku během 90. let a prvních let 21. stol. Důraz bude kladen především na roli prezidentů Kučmy a Lukašenka a na komparaci faktorů, které přispěly v běloruském případě k razantnímu utužení autoritářského směřování státu a v ukrajinském případě k tzv. „kučmismu“. Práce se dotýká jak politických vztahů na úrovni prezident – parlament, tak i dalších faktorů, které sehrály důležitou roli v postsovětské transformaci obou zemí (ekonomika, právní rámec státu a také otázky identity v obou zemích). V diplomové práci se budu soustředit na kroky, které vedly k rozdílnému směřování Běloruska a Ukrajiny během postsovětské transformace, ale zároveň na společné faktory a tendence, jež můžeme v obou státech vysledovat.

Klíčová slova:

Lukašenko, Kučma, postsovětská transformace, tranzice, ukrajinská ústava 1996, běloruská ústava 1994, ústavní změny, autoritářství

Abstract

The aim of the thesis is to analyse and evaluate the changes in the constitutional development in Ukraine and Belarus during the 1990s and the first years of the 21st century. The main focus will be on the role of Presidents Kuchma and Lukashenko and on the comparison of the factors that contributed to the dramatic consolidation of the authoritarian direction of the state in the Belarusian case and to the so-called "Kuchism" in the Ukrainian case. The thesis touches upon political relations at the level of the president-parliament, as well as other factors that played an important role in the post-Soviet transformation of both countries (the economy, the legal framework of the state, as well as identity issues in both countries). In the thesis I will focus on the steps that led to the different directions of Belarus and Ukraine during the post-Soviet transformation, but also on the common factors and tendencies that can be traced in both states.

Key words:

Lukashenko, Kuchma, post-Soviet transformation, transition, Ukrainian Constitution 1996, Belarusian Constitution 1994, constitutional changes, authoritarianism

Obsah

Úvod.....	8
1. Metodologická část.....	12
2. Vývoj Běloruska od získání nezávislosti do roku 2004 a jeho institucionální nastavení 19	
2.1. Situace do získání nezávislosti v roce 1991.....	19
2.2. Období od 1991 do prvních prezidentských voleb.....	20
2.3. První prezidentský mandát A. Lukašenka (1994–1999) aneb poslední „hurá“ běloruské opozice.....	24
2.4. Období let 1999–2004: Quo vadis Bělorusko?.....	29
3. Vývoj Ukrajiny v letech 1991 až 2004 a její institucionální nastavení.....	36
3.1. Počátek ukrajinské nezávislosti.....	36
3.2. Období let 1991–1994: od Kravčuka ke Kučmovi.....	37
3.3. Kučmismus jako realita ukrajinské všednosti – situace od 1994 do 1999.....	43
3.4. Kučmova kvadratura kruhu, aneb druhý prezidentský mandát.....	48
4. Komparace běloruského a ukrajinského případu na základě přístupu formálních a neformálních institucí.....	53
4.1. Doplnění metodologického rámce.....	53
4.2. Bělorusko jako specifický příklad východoevropského prostoru.....	55
4.3. Ukrajina jako příklad symbiózy režimu a oligarchických skupin.....	58
5. Charakteristika a definování obou režimů podle systému W. Merkel a A. Croissant 62	
5.1. Legitimizace vlády Lukašenkova režimu a Kučmova prezidentství (Herrschaftslegitimation).....	62
5.2. Přístup k vládě v Bělorusku a Ukrajině (Herrschaftszugang).....	65
5.3. Monopol vlády z hlediska postavení prezidentů a jejich ukotvení v ústavním systému (Herrschaftsmonopol).....	68
5.4. Struktura vlády Lukašenkova a Kučmova režimu (Herrschaftsstruktur).....	72
5.5. Nárok vlády: zasahování státní moci do privátní a společenské sféry (Herrschaftsanspruch).....	73
5.6. Způsob vlády: kontrola a omezení moci? (Herrschaftsweise).....	76
5.7. Shrnutí Merkelova přístupu v souvislosti s Lukašenkovým režimem a Kučmovým prezidentstvím.....	77
6. Závěr.....	81

7. Seznam přečtené literatury	84
7.1. Sekundární zdroje	84
7.1.1. Monografie	84
7.1.2. Internetové zdroje	85
7.2. Primární zdroje	91

ÚVOD

Demokracie, vláda lidu, právní stát. Slova, jež v poslední době získala na velké aktuálnosti v souvislosti s ruským útokem na Ukrajinu v únoru 2022 a jejím houževnatým odporem. Starý kontinent se v přítomné době potýká s politickými a válečnými konflikty nebyvalé intenzity, o nichž jsme si mysleli (jako v idealistickém světě 20. let 20. stol.), že jsou minulostí. Přesto však tyto problémy znovu nastolily otázky, tázající se po samotném smyslu demokracie, obrany lidských práv a svobod a dalších demokratických zásad. Válka, jež svým způsobem vytvořila hranici, přelom v uvažování společnosti a badatelů zabývajících se tímto prostorem, jako by vytvářela dva od sebe odlišné časové úseky, kdy v předešlé, předválečné době panuje nejistota a mlžení v jasné definici východoevropských režimů, kdežto v dnešní válečné době o autoritářských až totalitářních praktikách běloruského a ruského režimu nemá nikdo, až na pár výjimek, pochyby. I přes to se musíme ptát po povaze těchto režimů, jejich vzniku, průběhu, zkoumat je a popřípadě nalézat tendence, kterých se může demokracie v budoucnu vyvarovat.

Kvůli výše zmíněným aspektům jsem si vybral tematiku stavu ukrajinské a běloruské demokracie, přičemž budu analyzovat počátek, průběh a v jednom případě i konec demokratického směřování. Časově se vrátíme do období druhé poloviny 90. let a začátku prvního tisíciletí ohraničeného přibližně rokem 2004, které pro obě země bylo významné z hlediska konečného roztěti gordického uzlu, definujícího, kdo půjde jakou cestou. Při přemýšlení o samotné podstatě politických režimů jsem se myšlenkově, mimo jiné, inspiroval Nadiou Urbinati, jež ve své monografii popisuje tzv. „znetvořenou“ demokracii, přičemž volbu přívlastku argumentuje zhodnocením tří základních prvků/hodnot: mínění, pravdy a lidu.¹ Není cílem této práce rozebírat jednotlivé a nespočetné přístupy autorů, zaobírajících se problematikou demokracie a zároveň lamentujících nad nedodržením demokratických hodnot. Konstatujeme však, že při přemýšlení o demokracii a demokratických hodnotách nesmíme zůstat na povrchu problému tak, jak to mnozí autoři (především žurnalisté) dělají, a již se orientují především na problémy jako potlačování lidských práv a svobod (což je dozajista velice záslužná práce). Problémem je však přílišné akcentování negativních projevů demokracie/autoritářství a tedy prosté popisování již probíhajících symptomů nemoci, která se společností šíří. Symptomy jsou však jen částí problému a jejich léčení sice umění bolesti pacienta (společnosti), ale zpravidla nic nevyřeší. Musíme se tedy dostat hlouběji do samotné podstaty politických režimů. Jedním z ústředních bodů, kterými se budeme zabývat, je ústavní

¹ URBINATI, N.: *Znetvořená demokracie: mínění, pravda a lid*. Praha 2018, str. 12–14.

legislativa a její vývoj v souvislosti s rolí a mocenskou kapacitou prezidenta v obou zemích, jenž byl jako politický aktér určující pro deformaci demokratických principů.

Mým hlavním zájmem však není vytvořit právní analýzu zákonů, ale naopak zachytit hlavní tendence a body, které vedly ke stavu, v jakém se obě země Ukrajina a Bělorusko dnes nacházejí. Zatímco jedna se vydala cestou regrese do sovětského období (i když s určitými tržními modifikacemi), čímž se dostala do mezinárodní izolace a zároveň se změnila ve smutnou travestii kdysi mocného sovětského impéria, druhá země se přes rozličné a těžké problémy transformovala do demokracie, jež svojí svobodou ohrožovala despotické autoritářské režimy Ruska a Běloruska a zároveň delegitimizovala moc jejich vládců. V centru samotné přeměny obou zemí stojí především politická a přesněji ústavní sféra státu, která z větší části určuje tzv. pravidla hry a vytváří systém, ve kterém se realita konstituuje. Ústavní rámec tedy není nějakým pasivním objektem, jenž by byl závislý na jiných aspektech, je naopak aktivně se podílející na utváření reality a figuruje tak v roli hlavního aktéra, jenž určuje celý systém. Hlavní otázkou mé práce je postavení a střet formálních a neformálních institucí v rámci tohoto ústavního systému, jejichž kontakt na určitých styčných bodech vytváří politiku jako takovou a významně určuje povahu přijímání politických rozhodnutí. Tento přístup následně aplikuji na běloruský a ukrajinský příklad, které se odlišují v mnoha aspektech, ale zároveň se shodují v počátečních vývojových tendencích. Zajímat nás tedy budou především ty body, které formovaly rozdílné pojetí politiky a významně přispěly k výše zmíněnému výsledku.

Pro důkladné zhodnocení těchto faktorů jsem metodologicky využil koncept Wolfganga Merkel a Aurela Croissant,² jenž je založen na diferenciaci totalitárních, autoritářských režimů a defektních demokracií a demokracií jako takových na základě šesti kritérií. Volba tohoto systému byla z toho důvodu, že se jako jeden z mála dotýká podstaty režimů – pojetí moci a vlády a rozdílů v jejich chápání z hlediska demokracie a autoritářství. Mocenská rovina představuje středobod, kolem kterého se formuje každý politický systém a jehož „špatné“³ chápání ze strany elit může mít dalekosáhlé následky v utváření vztahů mezi nimi a většinovou společností. Provázanost této roviny s ústavní je naprosto evidentní. Dva pilíře každého režimu,

² MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 3–30. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

³ Nehodlám hodnotit odlišné chápání moci autoritářskými vůdci pomocí hodnotových hledisek západní civilizace. Uvědomuji si, že svět není univerzální a pojmy jako morálka či hodnoty mohou být pro určité civilizační okruhy fundamentálně odlišné.

z nichž jeden představují formální instituce (ústavní rámec) a druhý neformální (moc, politická síla), jsou základními aspekty, ke kterým následně připojuji výše zmíněných šest aspektů vlády.

Pro snadnější pochopení složitosti problematiky jsem se rozhodl připojit kapitolu popisující blíže mnou využitou metodologii spolu s kritickým zhodnocením předešlých přístupů a dostupné sekundární a primární literatury. Při analýze běloruského případu musíme být velice opatrní při přejímání informací z internetových zdrojů, které pro moji práci jsou hlavními, jelikož mnoho z nich bylo v průběhu 10. a 20. let 21. století zneprístupněno nebo smazáno. Zároveň se badatel musí vyvarovat slepé preferenci exilových autorů či zdrojů informací, jelikož mnohdy představují pouhou ideologickou zrcadlově obrácenou „pravdu“. Samozřejmě, internet představuje dnes hlavní studnici zdrojů a informací a nepochybně se tam nachází ještě nepřehledné množství informací, které zůstaly skryty. Zároveň se ale domnívám, že je někdy důležitější kvalita než kvantita. V rámci použitých primárních pramenů uvádím především obě ústavy – běloruskou z roku 1994 a ukrajinskou z roku 1996 včetně pozměňovacích zákonů z pozdějších let. Vedle ukrajinské a běloruské legislativy dále uvádím novinové články v tištěné a digitální podobě s akcentem čerpat z národních jazyků (v případě Běloruska je drtivá většina veřejného života prostředkována skrze ruský jazyk).

V další kapitole analyzuji situaci v Bělorusku od rozpadu Sovětského svazu do roku 2004, přičemž si všímám hlavních bodů, jež vedly k posunu režimu k autoritářství. Podobně postupuji v druhé kapitole, jež se zabývá ukrajinským případem. Historický exkurz si všímá důležitých událostí na vnitropolitické a zahraničněpolitické scéně a postupně před čtenáře přináší aspekty, jež budou následně předmětem analýzy v druhé části práce. Praktická část analyzuje režimy obou zemí z hlediska šesti hodnot, které metodologicky určuje koncept Wolfganga Merkel a Aurela Croissant. Specifičnost obou zemí mě však nutí přistoupit k asymetrické komparaci, kde nebudu srovnávat jednotlivé aspekty a u každého bodu zanalyzuji shodně běloruský a ukrajinský příklad z hlediska stejných vstupních kritérií. Kulturní a politická odlišnost Běloruska od Ukrajiny předurčuje k tomu, abych např. v kapitole o volbách analyzoval v případě Běloruska prezidentské a v případě Ukrajiny parlamentní volby z toho důvodu, že zde parlament hraje podstatně větší úlohu.

Aktualita tohoto tématu je explicitně vyjádřena Urbinati, jež v úvodu své knihy popisuje hlavní problém, se kterým se dnešní nejen západní demokracie potýká. Podle autorky řada politických teoretiků poukázala na dva souběžné fenomény, jež zavdávají příčinu k obavám: z jedné strany privatizace a koncentrace moci ve sféře formování politického mínění, na druhé

straně nárůst polarizovaných a demagogických forem konsenzu.⁴ Jak správně dodává, jedná se o určité vedlejší příznaky daleko horšího problému, jímž si demokracie prochází – nárůst ekonomické nerovnosti a rozpad legitimacy politických stran coby hlavních kanálů reprezentace.⁵ Tyto dvě „nemoci“ dnešní doby se tematicky propojují právě s běloruským a ukrajinským případem, jež obě dané problematiky obsahují a se kterými se každá z nich svým způsobem vypořádává – jedna formou tvrdé diktatury v podobě personalizace moci do rukou jedné osoby a druhá cestou pluralitní demokracie. Případy obou zemí tak představují z mého pohledu jedinečnou možnost nastínit si možné vývojové tendence demokracie a v praktickém měřítku srovnat jejich hodnotové ukotvení, které deklarují skrze využívání své moci.

⁴ URBINATI, N.: *Znetvořená demokracie: mínění, pravda a lid*. Praha 2018, str. 14.

⁵ Ibid.

1. METODOLOGICKÁ ČÁST

Ukrajina a její historický vývoj, stejně jako Bělorusko, inspirovalo již mnoho historiků, novinářů a lidí dalších profesí k sepsání monografií a článků, jež se zabírají devadesátými lety a počátkem nového tisíciletí. „Devadesátky“ v mnohých dodnes vyvolávají různorodé pocity, ale napříč generacemi jsou většinou vnímány jako dekáda svobody a neomezených možností.^{6,7} Éra po rozpadu gigantického impéria, které za sebou zanechalo ekonomicky, politicky a sociálně rozvrácenou „jednu šestinu světa“, dodnes formuje a jistým způsobem i definuje vnímání naší přítomnosti a prostředí, ve kterém žijeme. Obě země, geograficky si velmi blízké, prodělaly tak výrazně odlišný vývoj (i když počáteční trajektorie se poměrně dost shodovaly), že v dnešní době je oddělují zákopy, ostnaté dráty a kulometná hnízda (válečný stav mezi Ukrajinou a Běloruskem sice *de iure* nebyl vyhlášen, ale obě země stojí na opačných stranách konfliktu).

Problematičnost tématu vyžaduje strukturalizaci a zakotvení v metodologii. Pro tuto komparaci jsem zvolil koncept Wolfganga Merkel a Aurela Croissant, zabírající se studiem formálních a neformálních institucí, podle nichž dále klasifikují tzv. defektní demokracie.⁸ Při úvahách o postkomunistické transformaci je nutné mít na zřeteli institucionální vývoj, jelikož tzv. formální instituce (tj. ústava, legislativa, aj.) vytváří právní rámec (angl. *legislative*

⁶ Zajímavou monografii o vnímání devadesátých let prizmatem českého občana představila Johana Fundová, která 90. léta pojímá jako důležitý zlom pro českou popkulturu. Fenomén „devadesátek“ je podle ní vnímán většinou společností pozitivně. Více v: FUNDOVÁ, J.: *Devadesátky! Roky nespoutané svobody*. Praha 2017. Pro srov: Vyjádření Maxima Kovalského o vnímání devadesátých let Rusy pro deník Rádio Svobodná Evropa: „Možná, že v letech 1990 až 1991 mléko nebylo, ale od roku 92 se spolu s cenovými prázdninami všechny tyto potraviny objevily ve velkém množství. [...] A termín ‚zlé‘ se neobjevil sám od sebe – nevymysleli ho občané, je to propagandistické razítko, stejně jako ‚ukrajiniští fašisté‘ nebo něco podobného. Zaznělo to z úst nějakých vysokých míst, tuším z úst prezidenta, a valilo se to dál. Je to slovo z televize.“ «Лихие девяностые» как опыт свободы. *Paduo Svoboda*. [online: <https://www.svoboda.org/a/27252441.html>], cit. 2. 2. 2024]. Dále: Olga Malinova ve svém referátu na konferenci na Yaelově univerzitě srovnává tzv. „tvrdá“ devadesátá léta a „stabilní“ počátek 21. století z hlediska kolektivní paměti, přičemž tento binární pohled odmítá a dává ho do souvislosti, mimo jiné, s nástupem V. Putina k moci a jeho nutností se vymezit vůči „starému“ světu B. Jelcina a neschopností oficiálních míst zlepšit ekonomickou situaci v Rusku. MALINOVA, O.: The “Hard” 1990s vs. the “Stable” 2000s: Framing Memory about the Post-Soviet Transition in the Russian Political Discourse. *A paper for the conference “Regime Evolution, Institutional Change, and Social Transformation in Russia: Lessons for Political Science”*, Yale University, 27–28. 4. 2018. [online: [https://rees.maccmillan.yale.edu/sites/default/files/files/Olga%20Malinova Russian Transition conf at Yale University paper 9 07 18.pdf?height=800&iframe=true&width=800](https://rees.maccmillan.yale.edu/sites/default/files/files/Olga%20Malinova%20Russian%20Transition%20conf%20at%20Yale%20University%20paper%209%2007%2018.pdf?height=800&iframe=true&width=800)], cit. 2. 2. 2024].

⁷ Pro srovnání reflexe 90. let ruskou společností je dobré zmínit průzkum analytického centra Levada, který proběhl v dubnu roku 2020. Je v něm dobře patrný rozdíl mezi tím, jak vnímají lidé devadesátá léta osobně a jak je vnímají ve vztahu ke státu. Zatímco na otázku týkající se toho, zda 90. léta přinesla zemi (Rusku) více dobrého nebo špatného, většina lidí odpovídala negativně (až 62 %), pro většinu však zároveň znamenala éru svobody a uvolnění. Více v: Восприятие «девяностых». *Аналитический центр Юрия Левады*, 6. 4. 2020. [online: <https://www.levada.ru/2020/04/06/vospriyatie-devyanostyh/>], cit. 2. 2. 2024].

⁸ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 3–30. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>], cit. 2. 2. 2024].

framework), ve kterém se politické elity a celá společnost pohybují, a jenž výrazně ovlivňuje chování jednotlivých aktérů. Tento koncept vychází z tzv. nové institucionální ekonomiky (angl. *new institutional economics*) Douglassa C. Northa, který instituce definoval jako „pravidla hry“ (angl. *rules of the game*), nebo formálněji řečeno omezení, která utvářejí lidskou interakci.⁹ Interakce formálních a neformálních institucí pak následně determinuje trajektorii sociálního, politického a ekonomického systému země.¹⁰ Merkelův koncept analyzuje takové typy režimů, které se kvalitativně odchyľují od liberální demokracie a sám tyto dva podtypy (defektní a liberální) chápe v podřízeném vztahu k demokracii jako takové (přičemž na opačné straně stojí autokracie s podtypy totalitárního a autoritářského režimu). Pro nás je důležité rozlišení mezi liberální a defektní demokracií, ve kterých se sice konají soutěživé a svobodné volby, ale defektní demokracie na rozdíl od liberální postrádá garanci práv a ústavních limitů politické moci.¹¹

Pro doplnění pohledu na tzv. defektní demokracie je však nutné připomenout, že konceptualizace hybridních režimů¹² (do kterých výše zmíněný typ spadá) se potýká s mnoha problémy. V první řadě jde o definici samotného pojmu demokracie. V odborné diskuzi se delší dobu upřednostňovalo tzv. „procedurální minimum“, které určovalo za nezbytnou podmínku demokracie konání soutěživých a férových voleb s všeobecným volebním systémem.¹³ Tato poněkud vágní definice však koliduje právě s konceptem hybridních režimů, které sice nevnímáme jako čistě demokratické, ale mnohdy výše zmíněné kritérium splňují. Merkel přijímá vlivnou Dahlovu definici, jež zakládá demokracii (resp. tzv. polyarchii) na dvou principech: možnost politické participace a politické soutěže (angl. *contestation and inclusiveness/participation*)¹⁴ a dále ji rozšiřuje o třetí princip: ústavní a státoprávní dimenzi

⁹ NORTH, D. C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge 1990, str. 3.

¹⁰ ROSENBAUM, E.: Mental Models and Institutional Inertia. *Journal of Institutional Economics*, 2022, roč. 18, č. 3, str. 361–378. [online: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-institutional-economics/article/mental-models-and-institutional-inertia/05A7CB5A474459401A82392D79E446AA>, cit. 2. 2. 2024].

¹¹ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, s. 8. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024]. Merkel dále rozlišuje tři typy defektní demokracie: tzv. exkluzivní, doménní a neliberální demokracie (něm. *die exklusive Demokratie, Die Enklavendemokratie, die iliberale Demokratie*).

¹² Tzv. hybridní paradigma popisuje režimy, které se nacházejí mezi demokratickými a autoritářskými režimy, tzn. v sobě obsahují prvky obou systémů. Nástup tohoto nového přístupu se většinou dává do souvislosti s nástupem tzv. třetí vlny demokratizace, jež vytvořila z politologického hlediska nové režimní typy, které neodpovídaly dosavadnímu koncepčnímu rozvržení. Je dobré připomenout, že většina těchto režimů se nacházela právě v postkomunistické východní Evropě. Více v: HUNTINGTON, S. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. New York 1991.

¹³ COLLIER, D. – LEVITSKY, S.: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 1997, roč. 49, č. 3, str. 433–435. [online: <https://www.jstor.org/stable/25054009>, cit. 2. 2. 2024].

¹⁴ DAHL, R. A.: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New York 1971, str. 4.

(něm. *die konstitutionelle und rechtstaatliche Dimension*), skrze něž posléze definuje tzv. hybridní režimy (a následně defektní demokracie).¹⁵

Avšak i uvnitř hybridního paradigmatu se setkáváme s vážnými problémy. Inlace typologizací různých režimů dosáhla během třetí vlny demokratizace¹⁶ takového rozměru, že podle L. Gilberta došlo ke „konceptuálnímu zmatku“,¹⁷ kdy vzniká nepřeborné množství tzv. „demokracií s přívlastky“¹⁸ a pro čtenáře (a mnohdy i problematiky znalého odborníka) se takový materiál stává prakticky bezcenným. Vágnost konceptualizace hybridního paradigmatu dosáhla té úrovně, že najdeme velké množství přístupů, jež jsou si navzájem poměrně vzdálené; vedle defektní demokracie uveďme tzv. režimy šedé zóny (T. Carothers), neliberální demokracie (F. Zakaria), delegativní demokracie (G. O'Donnell), elektorátní demokracie a elektorátní autoritarismus (A. Schedler) a mnoho dalších.¹⁹

Atributy defektní a neliberální nám zároveň podvědomě vnucují dichotomii liberální vs. neliberální, ideální vs. neideální a mohou tak *a priori* kvalitativně diskvalifikovat tento přístup. Sám Merkel si tento rozpor uvědomuje a druhým dechem dodává, že v těchto opozicích nejedná, nýbrž že jeho koncept vychází ze státoprávní demokracie (z německého pojetí právního státu; něm. *Rechtsstaat*),²⁰ jež je založena na přísném dodržování ústavy a celkové legislativy a jakékoliv omezení institucionálních mechanismů může indikovat poškození

¹⁵ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, s. 5–6. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

¹⁶ Demokratizační vlny představují koncept, který představil Samuel Huntington na začátku 90. let 20. stol. Huntington definuje celkem tři demokratizační vlny, jež jsou následně střídány tzv. protivlnami. Třetí vlna započala v roce 1974 a pokračuje dodnes, kdy ji pomalu střídá protivlna autoritářských režimů. Huntington svůj koncept založil na shumpeterovské a dahlovské definici demokracie. Více v: HUNTINGTON, S. *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. New York 1991.

¹⁷ GILBERT, L. – MOHSENI, P.: Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*, 2011, roč. 46, č. 3, str. 279. [online: https://www.researchgate.net/publication/227006481_Beyond_Authoritarianism_The_Conceptualization_of_Hybrid_Regimes, cit. 2. 2. 2024].

¹⁸ Více v: COLLIER, D. – LEVITSKY, S.: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 1997, roč. 49, č. 3, str. 430–451. [online: <https://www.jstor.org/stable/25054009>, cit. 2. 2. 2024].

¹⁹ Pro diskuzi: BÍLEK, J.: Hybridní režimy jako svébytná kategorie politických režimů: Komparace vybraných přístupů. *Středoevropské politické studie*, 2015, roč. 17, č. 2, str. 212–233. [online: <https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/4416>, cit. 2. 2. 2024], dále: HOLZER, J. – BALÍK, S.: *Postkomunistické nedemokratické režimy: studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase*. Brno 2007.

²⁰ Pojetí právního státu vychází z premisy, že občané jsou obdařeni základními a nezczitelnými právy, které stát má za povinnost ochraňovat a dbát na ně. Státní počinání je zároveň omezeno hranicemi, nastavenými legislativou, přičemž původce práva (něm. *Gesetzgeber*) je odpovědný ústavním zákonům. *Rechtsstaat*. *Deutscher Bundestag*. [online: <https://www.bundestag.de/services/glossar/glossar/R/rechtsstaat-245518#:~:text=In%20einem%20Rechtsstaat%20haben%20die,an%20die%20verfassungsmäBige%20Ordnung%20gebunden>, cit. 2. 2. 2024].

jednoho nebo více výše zmíněných kritérií.²¹ Merkel svůj koncept zakládá na pojetí státu, ve kterém je autorita práva (a výkon moci) limitována konstitucí (franc. *État droit*) a staví ho tak do opozice vůči legicentrickému státu (franc. *État légal*),²² kde je naopak ukotven primát legislativy nad ústavními zákony a stejné právo zde platí jak pro stát, tak pro veřejnost. Východoevropské státy (v tomto případě Ukrajina, Bělorusko a také Rusko) plně odpovídají pojetí *État droit*, nebo lépe řečeno německému *Rechtstaat*, jelikož ruská právní tradice (a tím pádem i ukrajinská a běloruská) přímo odpovídá německému konceptu.

Dichotomie ideální vs. neideální (defektní) má ještě jednu výraznou nevýhodu. Není jen chybná, ale je i vědecky nebezpečná, jelikož automaticky implikuje ideologické přemýšlení (ideální – západní, defektní – východní). Zároveň však dodejme, že chybná je jen ona dichotomie, nikoli samotné koncepty. Jak si správně všiml de Benoist, v praxi neexistuje a nikdy neexistovala žádná ideální demokracie a už vůbec neplatí tvrzení o nadřazenosti demokracie jiným režimům (nemluvě o nadřazenosti západních států východním).²³ Srovnání autoritářského – hybridního – demokratického režimu může být zavádějící i z toho důvodu, že může evokovat jednoduché a zkreslující lineární myšlení, jež předpokládá postupné fukuyamovské směřování k demokracii jako nejlepšímu státnímu uspořádání (nejlépe liberálnímu). V práci sice operuji s těmito termíny, ale neuvádím je do výše zmíněného kontrastu.

Formální a neformální instituce (někdy nazýváno jako tzv. institucionální „matrix“²⁴), hrají nezastupitelnou a klíčovou roli ve fungování a vývoji státu a společnosti. Míra institucionalizace země svědčí o její vyspělosti a kvalitě demokracie – obecně platí pravidlo, že čím silnější a více konstituované instituce, tím silnější a odolnější demokracie. Neformální instituce definuji podle D. C. Northa, který mezi ně řadí takové, které utvářejí lidské jednání, ale stojí mimo vládu a nejsou součástí psaného právního rámce.²⁵ Merkel je dále upřesňuje a

²¹ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, s. 10. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

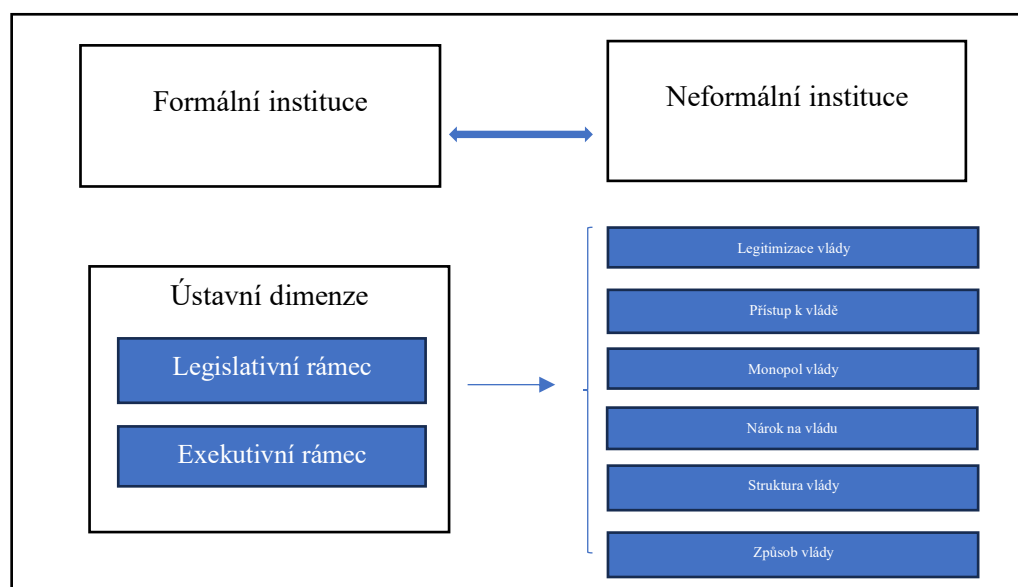
²² Oba pojmy (*État droit* a *État légal*) pocházejí z francouzské právní teorie. Teoretické koncepty vymyslel francouzský právník Raymond Carré de Malberg ve své knize *Contribution à la théorie générale de l'État*, jež poprvé vyšla v roce 1920. Více v: CARRÉ DE MALBERG, R.: *Contribution à la théorie générale de l'État*. Paris 2003.

²³ Více v: BENOIST, de A.: *Demokratie – das Problem*. Tübingen 1987.

²⁴ PIECZEWSKI, A. – SIDARAVA, A.: Belarusian vs. Polish Transformation. Two Paths of Institutional Change. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 2022, roč. 22, č. 1, str. 170. [online: <https://repozytorium.ur.edu.pl/items/752f2fe7-9ff5-4434-9b7d-37c37ad92c91>, cit. 2. 2. 2024]. Do institucionálního matrixu autoři řadí politické, ekonomické a kulturní mezinárodní prostředí a tzv. externího protektora, který danou zemi (ocitnuvši se v juniorním postavení) zásadním způsobem ovlivňuje (v případě Ukrajiny a Běloruska je tímto protektorem Ruská federace). Výraz „protektor“ ve své práci nepoužívám z důvodu jeho pejorativních historických konotací (pro české publikum spojených s německou Třetí říší).

²⁵ NORTH, D. C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge 1990, str. 36–39.

jako jejich prvky určuje klientelismus, personalismus, endemickou korupci, existenci vně-ústavních rozhodovacích kartelů (napojených na různé zájmové skupiny) atd.²⁶ Formálními institucemi pak máme na mysli široké spektrum oblastí státní moci, kam patří např. konstituční a legislativní rámec, státoprávní dimenze (garance občanských svobod a jejich dodržování), fungování efektivního vládnoucího monopolu demokraticky vládnoucích reprezentantů, samotný proces rozhodování a další institucionální mechanismy.²⁷ V mé práci se budu zaměřovat především na ústavní, legislativní a exekutivní rámec formálních institucí, jelikož si myslím, že hrají klíčovou roli během transformačního období státu. Dimenze formálních institucí určuje nejen hranice, ve kterých se elity a společnost pohybují, ale zároveň určuje pravidla hry²⁸ (a její absence nebo nedostatečné vymezení dává různým skupinám možnost podílet se/parazitovat na státní moci). Legislativní a exekutivní rámec chápou v rámci pojetí právního státu (*Rechtstaat*) v obecné rovině jako vnitřní rovinu ústavní dimenze, kde se zaměřím na několik aspektů týkající se vlády: její legitimizace, přístup k ní, monopol a nárok na vládu, její struktura v obou státech a způsob vládnutí (něm. *Herrschaftslegitimation*, *Herrschaftszugang*, *Herrschaftsmonopol*, *Herrschaftsanspruch*, *Herrschaftsstruktur*, *Herrschaftsweise*).²⁹

Graf 1: Institucionální matrix a složení formálních institucí, zdroj: autor

²⁶ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, s. 14. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

²⁷ Ibid., s. 11.

²⁸ Zde je podle Northa nutné jasně identifikovat cíl pravidel hry. Hlavním záměrem těchto pravidel je definování způsobu, jak hru hrát. Základním cílem aktéra je pak výhra – většinou cestou *fair play*, ale zároveň někdy i pomocí faulů. NORTH, D. C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge 1990, str. 4–5.

²⁹ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, s. 10. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

Během transformačního období 90. let docházelo k procesu tzv. „informalizace“ (něm. *Informalisierung*), která skrze pronikání neformálních vztahů naleptávala křehké demokratické základy formálních institucí (ústavy, legislativy atd.). Toto neformální prostředí je nedílnou součástí každé společnosti a někdy může fungovat ku prospěchu (např. obcházení zdlouhavých schvalovacích procedur skrze osobní styky), problémem je zde však její zaktivizování a praktické pohlcení formální sféry. Jak si správně Merkel všímá, toto neformální politické aranžmá a její přebujení je výsledkem evoluce jednotlivých institucí během existence Sovětského svazu (a především 80. let), kdy celý systém stál na husté síti klientelistických a personálních vztahů a kde existovaly četné lobbující a vlivové struktury.³⁰ Je proto pochopitelné, že zde funguje i tzv. „dlouhá ruka minulosti“ (něm. *lange Arm der Vergangenheit*),³¹ jež ovlivňuje jednání aktérů a skrze níž eroduje formální institucionální matrix.

Podívejme se nyní na pojmy transformace a tranzice, jež jsou nedílně spjaty s postkomunistickým neoliberálním vývojem a hrály významnou roli při konceptualizaci ekonomických a politických dynamik postsovětských států během 90. let. Není předmětem této kapitoly popisovat zrod a metodologický aparát těchto přístupů (to bylo již nescetněkrát učiněno jinde), přesto je nutné se u nich krátce zastavit. Ukrajina a Bělorusko stály na počátku 90. let před ekonomickou transformací a politickou tranzicí, které následně uvrhly obě země³² do hlubokých ekonomických a politicko-společenských krizí, jež se podařilo překonat až v druhé polovině 90. let. Philipp Ther přišel s výraznou kritikou těchto přístupů a všiml si jejich nedokonalostí, především nemožnosti aplikovat oba koncepty na východoevropský prostor z důvodu odlišných výsledků postkomunistických transformací.³³ Zde se setkáváme především s naprosto opačnými cestami Běloruska a Ukrajiny, jež se vydávají v polovině 90. let na navzájem opačné ekonomické trajektorie (Bělorusko cestou regrese do sovětské státní a plánované ekonomiky s určitými tržními modifikacemi a Ukrajina cestou tržní ekonomiky, jež je silně ovlivněna oligarchickými strukturami). Velkou metodologickou nevýhodou obou konceptů je jejich výrazná teleologičnost, která již od počátku předpokládá splnění stanoveného

³⁰ Ibid., str. 17–19.

³¹ OFFE, C.: *Designing Institutions for East European Transitions*. Forschungsbericht. Wien 1994, str. 17. [online: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1, cit. 2. 2. 2024].

³² Ekonomická transformace bude analyzována v příštích kapitolách, přesto je nutné připomenout, že Bělorusko se nevydalo cestou tvrdé ekonomické transformace a naopak (s nástupem režimu A. Lukašenka) zvolilo cestu regrese do sovětského typu ekonomiky s mnoha tržními modifikacemi (někdy nazýváno jako státní kapitalismus nebo tržní socialismus).

³³ THER, P.: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin 2014, str. 33–34.

cíle (tedy dosažení liberální a tržní ekonomiky). Vývoj ve východoevropském regionu však znamenal vše jiné, jen ne dosažení liberální a tržní ekonomiky (ani demokracie) a výrazně tak narušil aplikaci transformační a tranziční teorie. Příčin je hned několik, myslím si však, že jedním z nejvýraznějších důvodů byl vstup dalších faktorů do politického procesu rozhodování – především narušení formálních institucí a jejich pohlcení neformálními. Ther správně dodává, že aplikaci těchto přístupů navíc doprovázel silný (někdy nevědomý) tlak západních zemí, které, vyzbrojeny transformačním diskurzem o nemožnosti jiné cesty, nutily východní země do šokových terapií a k rychlému přestrukturalizování svých ekonomik.³⁴ Přesto s těmito pojmy budeme operovat jako s univerzáliemi, jelikož tematicky postihují realitu 90. let.

Ve své práci se budu zabývat rolí hlavních aktérů (především prezidenta Kučmy a Lukašenka a jejich okolí) v ústavním vývoji Ukrajiny a Běloruska během 90. let a počátku nového tisíciletí, institucionálním zakotvení obou zemí a interakcí mezi formálními a neformálními institucemi. Nedílnou součástí je také socioekonomický vývoj, který v mnohém určoval jednání elit. Nesmíme zapomínat na faktor mezinárodní politiky, především roli Ruska v obou případech. Práce je tematicky rozdělena do tří částí, z nichž první bude analyzovat vývoj v Ukrajině, druhá v Bělorusku a třetí bude analyzovat společné a rozdílné trajektorie obou zemí a blíže popíše vývojové tendence, jež nakonec vedly k přijetí rozdílných režimů.

Pro teoretickou část a metodologickou analýzu problematiky jsem využil především západní literaturu: německou, anglickou a francouzskou, ale také ukrajinskou a částečně ruskojazyčnou (především pro analýzu běloruského případu). Primární zdroje, potřebné pro bližší vhled pochází v zásadě z národních jazyků (ukrajinština a ruština/běloruština). Zde je nutné připomenout, že existuje velká běloruská emigrace (i politická), jež se staví odmítavě vůči režimu A. Lukašenka. Do práce jsou proto zahrnuty také monografie a články běloruských emigrantů, ke kterým je ale nutné stavět se kriticky (stejně jako k oficiálním ukrajinským, a především běloruským zdrojům), jelikož mnohé z nich se ocitají na pomyslné „druhé straně barikády“ a nevědomky se tak stylizují do pouhé ideologické opozice Lukašenkova režimu.

³⁴Ibid., str. 10. S odstupem času byl tento proces v mnoha zemích (především ve střední Evropě) poměrně úspěšný. Byl však zároveň doprovázen četnými „vedlejšími příznaky“, které měly dopad nejen na společnost, ale i na celkovou strukturu národních ekonomik. Ty pak byly nekrytě otevřeny západnímu trhu, jenž „vtrhl“ do východoevropských zemí, jejichž nekonkurenceschopné ekonomiky se vyspělým západním firmám a korporacím nemohly rovnat.

2. VÝVOJ BĚLORUSKA OD ZÍSKÁNÍ NEZÁVISLOSTI DO ROKU 2004 A JEHO INSTITUCIONÁLNÍ NASTAVENÍ

2.1. SITUACE DO ZÍSKÁNÍ NEZÁVISLOSTI V ROCE 1991

Bělorusko se vymyká jasnému označení a přesnému politologickému pojmenování.³⁵ Často bývá označováno jako „poslední diktatura Evropy“,³⁶ ačkoliv samo označení diktatura pokládám za chybné a postrádající vztah k realitě. Někdy je popisováno slovníkem politologů jako „elektorátní autoritářství“ nebo „sultanistický režim“. ³⁷ Pro hlubší pochopení Lukašenkova režimu a celé běloruské společnosti se však musíme vrátit do raných 90. let, které zemi utvářely a definovaly její další vývoj.

Bělorusko je v pozdních 80. letech vytrženo ze sovětské letargie dvěma zásadními událostmi. První je jaderná havárie v Černobyli v roce 1986, která podkopala už tak neohrabaný státní aparát a důvěru v něho; druhou je odhalení masových hrobů v Kurapatech v roce 1988.³⁸ Tyto dvě události vyvolaly nečekanou vlnu nevole mezi obvykle apatickým obyvatelstvem, které bylo jinak spokojeno s materiálním růstem během sovětského období. Aktivizace běloruské opozice se přetavila do vzniku Běloruské národní fronty (BNF),³⁹ vedené archeologem Zjanonem Pazňakem,⁴⁰ jež aspirovala stát se zastřešující organizací běloruské opozice. Přes veškeré snahy však v prvních kvazi-svobodných volbách do Nejvyššího sovětu v roce 1990 získala jen přibližně 8 % hlasů a volby drtivě vyhráli komunisté (celkově přes 49 % hlasů).⁴¹ Je třeba připomenout, že z mnoha důvodů (silná fragmentarizace opozice,

³⁵ Existuje velký počet konceptů, které definují běloruský případ – mnohé z nich jmenujeme i v této práci. Jejich problémem je však akcentace jen určitých znaků běloruského režimu a často analyzování pouhé osoby A. Lukašenka, který sice zaujímá dominantní postavení, ale upozaďováním ostatních aspektů běloruské společnosti se připravujeme o celkový a komplexní vhled do problematiky.

³⁶ Tento výrok pochází od Condoleezy Rice, bývalé státní tajemnice Spojených států. WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 10.

³⁷ Elektorátní autoritářství je koncept Andrea Schedlera. Tento typ režimu je založen na autoritářské vládě, která je „schována“ za institucionální fasádou zastupitelské demokracie. Více v: SCHEDLER, A.: *Electoral Authoritarianism: the Dynamics of Unfree Competition*. Boulder 2006. Sultanistický režim je koncept Tarase Kuzia, jenž definuje sultanismus jako vládu nikým a ničím neomezeného panovníka. Svůj koncept dává do souvislosti s běloruským případem, kde si vládce (sultán) moc udržuje i pomocí populismu. EKE, S. M. – KUZIO, S.: *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus*. *Europa-Asia Studies*, 2000, roč. 52, č. 3, str. 524–525. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/713663061>, cit. 10. 4. 2024].

³⁸ ХАЙДЕНРАЙХ, Р.: Памяць пра ахвяр сталінізму ў Беларусі. *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі*. Лейпцыг 2011, str. 32. [<https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/sites/default/files/shop/belarusgof.pdf>, cit. 2. 2. 2024].

³⁹ Je vhodné si povšimnout, že zakládající sněm BNF (běl. *Беларускі Народны Фронт "Адраджэньне"*) se konal ve Vilniusu (Litva), ke kterému se běloruská opozice a běloruská identita často vztahuje.

⁴⁰ Zjanon Pazňak je běloruský politik, jeden ze zakladatelů Běloruské národní fronty a jedním z předních členů běloruské opozice. Během 90. let byl silným kritikem Lukašenkova režimu a v roce 1994 se neúspěšně účastnil prezidentských voleb. V roce 1996 emigroval do Spojených států.

⁴¹ WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 147–148.

nedostatečná schopnost oslovit silnými tématy, velice slabé elity a silná pozice komunistů ve společnosti), nedokázala v pozdějších letech běloruská opozice oslovit větší část obyvatelstva, přesto měla v rané fázi běloruské nezávislosti schopnost určité mobilizace.⁴²

Bělorusko, v tomto období stále zdatně závislé na mocenském centru SSSR, přešlapovalo na místě a snažilo se prohlédnout politickou mlhu, která panovala před srpnovým pučem v roce 1991. Opozice dostala příležitost až těsně po rebelii moskevského konzervativního křídla, jež se snažilo ještě z posledních sil zvrátit nastalý vývoj. Srpnový puč ale zamíchal kartami a odstraněním rebelující konzervativní nomenklatury zrušil i poslední překážku k postupné liberalizaci. Opozice vedená Zjanonem Pazňakem a posléze i Stanislavem Šuškevičem⁴³ využila mocenského vakua, vytvořivšího se po srpnovém puči, a 25. srpna 1991 došlo k vyhlášení nezávislosti Běloruska. Důležitým aktem, který stvrdil nastalou situaci bylo následné podepsání tzv. Bělověžských dohod v roce 1991, jež znamenaly faktické rozpuštění SSSR a které podepsali za Bělorusko S. Šuškevič a V. Kebič, za Ukrajinu L. Kravčuk a za Rusko B. Jelcin.

2.2. OBDOBÍ OD 1991 DO PRVNÍCH PREZIDENTSKÝCH VOLEB

Chaotická situace v Bělorusku pokračovala i během dalších let. Po rozpadu SSSR sice většina politických stran zvolila „národní“ vektor politiky, ale zároveň nebyla (kromě liberální opozice) připravena rozejít se se sovětskou minulostí.⁴⁴ Silná pozice komunistické strany a faktická neexistence reformního komunistického křídla spolu s fragmentarizovanou a slabou opozicí způsobila přetrvávání sovětských praktik v aplikaci moci až do roku 1994 (*de facto* i dále), kdy byla přijata první ústava. Dominantní postavení v letech 1991–1992 zastávali v běloruské politice dva aktéři: Vjačeslav Kebič⁴⁵ a Stanislav Šuškevič. Jistá míra schizofrenosti definovala běloruskou politiku do roku 1994, jelikož jejich vztah byl výrazně komplikovaný a oba zastávali protichůdné tendence. Zatímco Šuškevič jako předseda Nejvyššího sovětu sympatizoval s opozicí, Kebič jako premiér se snažil prohlubovat a upevňovat svoji mocenskou základnu. Je očividné, že Kebiče doprovázely silné autoritářské

⁴² MARPLES, D. J.: *Belarus: a Denationalized Nation*. New York 2012, str 58–59.

⁴³ Stanislav Šuškevič zprvu nepatřil přímo do běloruské opozice. Byl členem Nejvyššího sovětu a poslancem za Komunistickou stranu Běloruska do roku 1991. Posléze se stal předsedou běloruského parlamentu (Nejvyššího sovětu) a byl znám především pro svůj konflikt s Lukašenkem. Po jeho odstranění z postu předsedy parlamentu se definitivně přesunul do opozičních řad.

⁴⁴ BEICHEL, T.: *Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine. Democratization*, 2004, roč. 11, č. 5, str. 120. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13510340412331304615>, cit. 6. 2. 2024]. Sovětizace běloruské společnosti byla na vysoké úrovni. Zároveň je ale nutné připomenout, že jediným obdobím ekonomické konjunktury a růstu životní úrovně byla éra Běloruské socialistické sovětské republiky (BSSR).

⁴⁵ Vjačeslav Kebič byl běloruský politik a premiér v letech 1991–1994, který se ucházel o prezidentský post ve volbách v roce 1994 proti A. Lukašenkovi.

tendence, jež byly podpořeny naprostou absencí jakékoliv ideologie. Kebič sice během výkonu svého mandátu vystupoval jako komunista a proruský orientovaný poslanec, zároveň ale nebyl členem komunistické strany. Jeho pozice byla navíc pojištěna silovým uskupením příslušníků staré nomenklatury, zastávající strategické pozice, někdy v anglojazyčné literatuře označované jako „*party of power*“. „Starý kádr“, který se uměl pohybovat v politice a dokázal se přizpůsobit i novým poměrům, tak vycítil šanci posílit svoji pozici a kvůli zhoršující se ekonomické situaci (a svým vlastním aspiracím) začal prosazovat bližší sblížení s Ruskem, jež by dané problémy vyřešilo.⁴⁶

Společnost, nakloněna sovětskému modelu vlády a parlament, který byl vesměs ovládnut starou nomenklaturou, jež se oproti jiným zemím nijak neobměnila – to jsou faktory, které výrazně určovaly trajektorii běloruské politiky a opozičních stran. Malé šance prosadit v parlamentu liberální zákony pocházející z pera demokratických stran donutily v roce 1992 BNF iniciovat založení Antikrizového výboru, který se snažil prosadit v parlamentu vyhlášení předčasných voleb.⁴⁷ I přes mobilizační prvek půl milionu podpisů pod peticí nedokázala opozice tento návrh prosadit. Roztříštěnost a neakceschopnost bude jednou z opakujících se černých mūr běloruských opozičníků. Velkou roli sehrál i fakt, že prakticky jediným tělesem, které zde mohlo rozhodnout, byl Nejvyšší sovět (plně v rukou komunistů), jelikož v té době platná ústava z roku 1978 neurčovala žádné jiné rozhodovací těleso (Ústavní soud vznikl až s prvním základním zákonem z roku 1994). Krátce řečeno, opozice se nemohla nikam odvolat, což ji ještě více znevýhodňovalo.

Kebič si uvědomoval, že má nebyvalou možnost posílit svoji moc, jelikož Bělorusko se v této době nacházelo v naprostém institucionálním vakuu a ústavním chaosu.⁴⁸ Spor o moc, který se posléze rozhořel mezi ním a Šuškevičem, vynesl mezi světla reflektorů osobu, která bude následně určovat běh státu – Alexandra Lukašenka, jenž byl jmenován do čela protikorupčního výboru. Kebič Lukašenka *de facto* zrodil, jelikož potřeboval někoho, kdo za něj provede „špinavou“ práci a připraví kompromitující materiál na Šuškeviče a popřípadě se dokáže zbavit i jeho příznivců. Kebičova pozice se zdála být neotřesitelná – parlament byl

⁴⁶ Zde je nutné dát do souvislosti situaci s celkovým postojem obyvatelstva k sovětské epoše a logicky k celému Rusku, jenž je pojímáno jako „nositel modernity“. Bělorusko se začalo rapidně rozvíjet s nástupem SSSR a v 90. letech bylo pro Bělorusko poměrně úspěšné budování socialismu stále v živé paměti lidí. Proto často docházelo ke zkratce Rusko = modernita/prosperita, což hojně využívali politici.

⁴⁷ BNF logicky věřila, že s dřívějšími volbami může dosáhnout lepšího výsledku.

⁴⁸ V Bělorusku, stejně jako v ostatních republikách bývalého SSSR, platila do přijetí nových „svobodných“ ústav sovětská z roku 1978, která ovšem byla z legislativního pohledu naprosto chaotická a jež vůbec neřešila rozdělení vlády mezi jednotlivé větve moci (legislativní, exekutivní a soudní) a neobsahovala systém brzd a rovnováh. WHITMORE, S.: *State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*. New York 2004, str. 32.

veden jeho příznivcem M. Hrybem (který byl do pozice předsedy zvolen po odvolání Šuškeviče), Lukašenkův protikorupční výbor byl po vykonání práce zrušen a samotný předseda odvolán a premiér tak držel všechny silové struktury v zemi včetně KGB. Kebič navíc ovládal i většinu médií v Bělorusku, včetně televize a hlavních novin. Pro lepší pochopení situace je nutné zmínit, že v období let 1992–1994 se kontinuálně zhoršovala ekonomická situace a nominální příjmy obyvatelstva se vlivem rostoucí hyperinflace stále snižovaly.⁴⁹ V roce 1992 všechny velké podniky omezily svoji výrobu a byly zavedeny potravinové přídělky.⁵⁰ Není proto divu, že drastické zhoršení životních standardů vyvolalo masové demonstrace.⁵¹

A. Lukašenko se prakticky hned po nástupu do čela protikorupčního výboru zapsal do povědomí široké veřejnosti, jelikož tehdejší úroveň úplatkářství a podvodů tomu pomáhala, navíc mezi starou a mdlou nomenklaturou vypadal jeho mladý a vitální obličej jako „nový vítr“. Jak poznamenává A. Wilson, Lukašenko od začátku dychtil po moci a sám si uvědomoval, že pro získání moci ve státu má jen jednu šanci.⁵² Důležitým faktorem, který mu umožnil přetavení tehdejšího režimu do pozdějšího tvrdého autoritářství, bylo přijetí ústavy v roce 1994, která změnila režim na prezidentskou republiku. Základní zákon dostatečně nepostihoval striktní oddělení jednotlivých složek moci a systém brzd a vah byl vágně definován, což budoucímu prezidentovi dávalo široký prostor pro manévrování a zároveň, přechodem na prezidentský systém, mu ústava poskytovala široké pravomoci.⁵³ Přesto, jak poznamenává V. Silitski, problém nebyl ani tak v samotné ústavě, která samozřejmě trpěla nedostatečnou propracovaností, ale spíše ve formě, v jaké byla přijata. Mizivá zkušenost s demokratickými procedurami, embryonální institucionální vývoj a příliš slabé regionální autority hrály významnou roli v nastavování politické kultury a výrazně tak ovlivňovaly proces, v jakém probíhala politická rozhodnutí a jednání.⁵⁴

⁴⁹ HRAMADSOU, M.: Belarus – A Successful Alternative Path of Transition? *CEU Political Science Journal*, 2006, č. 2, str. 18. [online: <https://www.cecol.com/search/article-detail?id=260619>, cit. 6. 2. 2024]. Inflace od roku 1992 měsíčně dosahovala 40–50 %.

⁵⁰ IOFFE, G. *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. New York 2014, str. 126.

⁵¹ *Ibid.*, str. 127.

⁵² WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 163.

⁵³ Více v: ALEKSEEVA, O.: The Democratic Legitimation Deficit of the Political Regime of the Republic of Belarus. Political Rights in State Power: Critical Discourse (2001–2004). *Hlesinski Monitor*, 2005, roč. 16, č. 1, str. 4. [online: https://brill.com/view/journals/hels/16/1/article-p4_2.xml, cit. 6. 2. 2024]. Jedná se především o nejasné vymezení pravomocí na úrovni prezident – premiér, kdy docházelo k tzv. dualismu. Zároveň ústava nejasně definovala vztah pravomocí mezi prezidentem a parlamentem. Tento aspekt byl způsoben jejím rychlým přijetím před prezidentskými volbami 1994. Není tajemstvím, že tato ústava byla přijata na popud Kebiče, jenž se tak snažil pojistit si zvolení prezidentem a zajistit rozsáhlou moc svému okolí (tzv. *party of power*).

⁵⁴ SILITSKI, V.: Explaining Post-Communist Authoritarianism in Belarus. In: *Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship*. Ed. KOROSTELEVA, E. et al. London 2002, str. 42. [online: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203220399/contemporary-belarus-elena-korosteleva-colin-lawson-rosalind-marsh?refId=f24bef52-5ba9-4ca9-b83f-76f8ca59ccb6&context=ubx>, cit. 6. 2. 2024].

Běloruská společnost byla před prezidentskými volbami v roce 1994 v neutěšeném stavu a potřebovala „veřejného hrdinu“, který vyžene korupci a zlepší ekonomickou situaci v zemi. Prosovětské nálady se navíc shodovaly s Lukašenkovou kritikou rozpuštění Sovětského svazu a akcentováním návratu k přátelským vztahům s Ruskem,⁵⁵ ale zároveň korespondovaly s obecným přesvědčením o hájení běloruských zájmů. Zjednodušeně řečeno, Lukašenko odpovídal většinovému ideálu elektorátu (resp. jeho nekonzistentní politika odpovídala i všeobecnému zmatení domácího publika).⁵⁶ A. Feduta, vedoucí Lukašenkovy volební kampaně a známý politický technolog, napsal následující: „*Mezitím jsme s naším štábním analytikem Sergejem Čalym na Sinicynovy [sovětský rozvědčík a generálmajor KGB, pozn. autora] pokyny přemýšleli, jak si z cizí zdánlivě zaručené "porce" uštípnout vlastní kousek. Úkol to nebyl snadný: náš elektorát se mohl vyznačovat jedinou věcí – extrémním stupněm lumpenizace [extrémním ekonomickým úpadkem, pozn. autora]. Lumpeni nemají žádnou vlastní ideologii, takže možnost přitáhnout je na naši stranu byla docela reálná.*“⁵⁷ Prezidentské volby proběhly 23. června 1994 a v prvním kole zvítězil Lukašenko (44 %) s Kebičem (17,33 %)⁵⁸ Opozice, reprezentovaná především Z. Pazňakem propadla a získala jen 12,18 % hlasů.⁵⁹ Oba finalisté měli prakticky totožné programy, proto bylo klání spíše otázkou přitažlivosti a charismatu, kde Kebič, příslušník staré nomenklatury, nemohl obstát. V druhém kole Lukašenko získal jasných 80,34 % hlasů a Kebič 14,7 %.⁶⁰ Ideologické a mocenské vakuum běloruské politiky, která fungovala v „binárním systému“ dvou hlavních mocenských struktur – liberální opozice a starých nomenklaturních kádřů koncentrovaných v největších stranách (především komunisté, posléze i agráři) – extrémně nahrávala případné třetí straně, jež by se vymezila proti dvěma

⁵⁵ IOFFE, G. *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. New York 2014, str. 130.

⁵⁶ Silitski uvádí, že levicového kandidáta si přálo v roce 1994 17 % obyvatelstva, pravicového přibližně 12 % a centristicky založeného přes 57 %. Sám autor se odvolává na průzkum veřejného mínění běloruských novin Советская Беларусь z 25. května 1995. SILITSKI, V.: *Explaining Post-Communist Authoritarianism in Belarus*. In: *Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship*. Ed. KOROSTELEVA, E. et al. London 2002, str. 42. [online: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203220399/contemporary-belarus-elena-korosteleva-colin-lawson-rosalind-marsh?refId=f24bef52-5ba9-4ca9-b83f-76f8ca59ccb6&context=ubx>, cit. 6. 2. 2024].

⁵⁷ ФЕДУТА, А.: *Лукашенко. Политическая биография*. Москва 2004, str. 108.

⁵⁸ Ostatní: Z. Pazňak jako nezávislý kandidát (10 %), A. Dubko za Agrární stranu (6 %) a V. Novikau za Stranu běloruských komunistů (přibližně 4 %). Сведения об итогах выборов Президента Республики Беларусь. 1 тур – 23 июня 1994 года. *Центральная комиссия по проведению выборов и референдумов*. [online: <https://web.archive.org/web/20201009214548/http://rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Archive-Elections-PRB1994-Itogi.pdf>, cit. 6. 2. 2024].

⁵⁹ Autoři zabývající se Běloruskem se shodují, že běloruská opozice byla natolik rozhádaná a roztržštěná, že nebyla schopna postavit jednotného kandidáta do prezidentských voleb a v jistém smyslu byla i „sebedestrukční“.

⁶⁰ KOULINKA, N.: Belarus and its Flight from Democracy: Political Discourse and the People's Choice at the 1994 Presidential Elections. *The Ideology and Politics Journal*, 2012, č. 2, str. 35–36. [online: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2014/03/4_ENG_Koulinka.pdf, cit. 6. 2. 2024].

předešlým. Lukašenko tohoto využil a vyplnil tak mezeru, jež se po vyhlášení nezávislosti razantně prohlubovala.⁶¹

Proč byly demokratické síly tak slabé a nedokázaly zmobilizovat masy pro podporu svých kandidátů? Vliv demokratických stran dosáhl vrcholu po vyhlášení nezávislosti v letech 1991–1993, kdy témata, která byla jimi akcentována, rezonovala i ve společnosti (Kurapaty, Černobyl, jazyková otázka), ovšem jejich kapacita se rychle vyčerpala a zůstaly jen ty problémy, jež běloruská společnost pokládala za příliš radikální (připomeňme, že sám Pazňak byl známý svými xenofobními útoky vůči ruské menšině a sám tvrdě prosazoval běloruštinu jako jediný státní jazyk).⁶² Dalším z hlavních problémů byla neexistence reformních komunistů, jež by donutila rigidní konzervativní křídlo komunistické strany ke kompromisům tak, jak k tomu došlo v ostatních postkomunistických státech.

2.3. PRVNÍ PREZIDENTSKÝ MANDÁT A. LUKAŠENKA (1994–1999) ANEB POSLEDNÍ „HURÁ“ BĚLORUSKÉ OPOZICE

První Lukašenkův rok neznamenal rozchod s dosavadním vývojem. Přejídné období, které skončilo s rokem 1995, se neslo spíše v tónech pokračování liberalizace a uzavírání mezinárodních smluv jak s Ruskem, tak i se Západem.⁶³ Neutěšená ekonomická situace a stále „vratká“ pozice prezidenta si vyžadovala tzv. mnohavektorovou zahraniční politiku, v jejímž rámci došlo k podepsání smluv např. START 1 a Partnership and Cooperation (obě ještě v roce 1993) a během Lukašenkovy vlády se ujednala dohoda s Mezinárodním měnovým fondem o poskytnutí úvěru. Vztahy s Ruskem však procházely poměrně dynamickým vývojem. Již během své první oficiální návštěvy v Moskvě se Lukašenko setkal s velice „chladným přijetím“ především ze strany prozápadně orientovaných a proreformních činitelů (J. Gajdar a A. Čubajs). Není tajemstvím, že určité kruhy v Kremlu dlouho pokládaly Lukašenka za „hloupého a neschopného vlády“.⁶⁴ Přes tento nesoulad však byly obě země na sobě více méně závislé. Běloruská ekonomika nebyla životaschopná bez ruské a Rusko nutně potřebovalo běloruské území k vývozu svých produktů.

⁶¹ SILITSKI, V.: Explaining Post-Communist Authoritarianism in Belarus. In: *Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship*. Ed. KOROSTELEVA, E. et al. London 2002, str. 41. [online: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203220399/contemporary-belarus-elena-korosteleva-colin-lawson-rosalind-marsh?refId=f24bef52-5ba9-4ca9-b83f-76f8ca59ccb6&context=ubx>, cit 6. 2. 2024].

⁶² Více v: MARPLES, D. J.: *Belarus: a Denationalized Nation*. New York 2012, str. 46–48.

⁶³ WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 168.

⁶⁴ IOFFE, G. *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. New York 2014, str. 129.

Na domácí půdě docházelo k postupnému potírání opozice, především BNF, jež čelila vzrůstajícímu tlaku ze strany státních médií a samotné vlády.⁶⁵ Ústava přijatá v roce 1994 měnila běloruský režim na prezidentský systém, který Lukašenkovi přiřknul široké pravomoci.⁶⁶ Nevyjasněné rozdělení mocí ve státě a špatně nastavený systém brzd a rovnováh tak způsobil koncentraci moci do rukou oportunistického a autoritářsky smýšlejícího člověka. Prezident byl nejen hlavou státu, ale i faktickou hlavou exekutivy, jelikož mohl dosazovat některé členy vlády (kromě premiéra a několika ministrů, jejichž jmenování bylo podmíněno schválením parlamentem), navíc měl právo vyhlašovat referenda. Tento faktor se razantně projevil v letech 1995–1996, kdy se běloruský režim násilně transformoval do faktické samovlády. Lukašenko, jistý svým postavením v rámci společnosti,⁶⁷ se vydal cestou postupného utahování šroubů, kdy během let 1995–1996 dokázal prosadit s velkou podporou obyvatelstva dvě zásadní všelidová hlasování,⁶⁸ jež výrazně upravovala ústavu. Důležitým bodem byly i parlamentní volby roku 1995, které se v kontextu postkomunistických zemí konaly nebývale pozdě (až tři roky po vyhlášení nezávislosti). Vzpouzející se parlament a opozice si byly vědomy své velké nepopularity mezi obyvatelstvem; především začínalo být jasné, že jediným výsledkem „belorusizační kampaně“ liberálních stran let 1991–1993 bude odpor obyvatelstva, což se také razantně projevilo ve výsledcích obou referend. Zároveň ale

⁶⁵ Postupná změna režimu samozřejmě dopadla i na média, jež v takovém přerodu hrají dominantní roli. Přesto byla běloruská média z větší části vlastněna státem již od roku 1991. Existovala např. pouze jedna státní televize (oficiální) a pouze jedna centrální budova, kde byly tištěny všechny papírově vydávaná média. SILITSKI, V.: Explaining Post-Communist Authoritarianism in Belarus. In: *Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship*. Ed. KOROSTELEVA, E. et al. London 2002, str. 41. [online: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203220399/contemporary-belarus-elena-korosteleva-colin-lawson-roosalind-marsh?refId=f24bef52-5ba9-4ca9-b83f-76f8ca59ccb6&context=ubx>, cit. 6. 2. 2024]. Pro diskuzi: OERTEL, B.: Viel Presse – wenig Freiheit: Medien und Macht in Rußland, der Ukraine und Belarus. *Osteuropa: Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, 2003, roč. 53, č. 1, str. 19–32. [online: <https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2003/1/viel-presse-wenig-freiheit/>, cit. 6. 2. 2024].

⁶⁶ PARTLETT, W.: *The Importance of Constitutional Law for Belarusian Democracy: An Analysis of the Amended 1994 Constitution and Considerations for Democratic Reform*. Strömsborg 2020, str. 6.

⁶⁷ V prosinci 1994 došlo k ohrožení pozice Lukašenka, kdy předseda odborů S. Antončik přednesl silnou protikorupční řeč, jež se týkala blízkých spolupracovníků prezidenta. Lukašenko však situaci dokázal ustát a tuto situaci se úspěšně pokusil využít k odstranění části svých odpůrců.

⁶⁸ Výsledky referenda 1995 viz: Протокол Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов. *Центральная Комиссия Республики Беларусь*. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1995-post.pdf>, cit. 6. 2. 2024]. Výsledky referenda 1996 viz: Протокол центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов. *Центральная Комиссия Республики Беларусь*. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1996-soob.pdf>, cit. 6. 2. 2024].

stály před hrozbou výrazného omezení pravomocí parlamentu.⁶⁹ Jedinou cestou tak bylo odmítnutí prezidentova záměru k uskutečnění referend. Na stejné lodi se paradoxně setkaly dříve rozhádané protipóly – komunisté a liberální opozice. Parlament nesouhlasil se třemi ze čtyř otázek, pokládaných v referendu a v bezvýchodné situaci se poslanci zamkli v budově a někteří (především BNF) dokonce vyhlásili hladovku, ovšem byli záhy vyhnáni a někteří brutálně zmláceni policií. První referendum, přijaté v roce 1995 rušilo dosavadní státní symboliku a nahrazovalo ji mírně upravenými sovětskými státními symboly, určovalo ruštinu jako druhý státní jazyk, potvrzovalo ekonomickou integraci s Ruskem, a především dávalo prezidentovi právo rozpustit Nejvyšší sovět. Parlamentní volby, uskutečněné ve stejný den jako referendum, navíc znamenaly prohru opozičních demokratických stran, které ve volbách propadly.⁷⁰ Zároveň, kvůli změněným podmínkám volby, nedošlo k naplnění všech poslaneckých křesel, ale pouze 119 z nich; jinými slovy tento počet ani nedosahoval potřebného kvóra (tj. 174 hlasů), proto se muselo konat několik dalších dodatečných volebních kol.

V tomto období se však stal pro Lukašenka problematickým právě parlament. BNF sice byla poražena, ale zkušenost z autoritářsky laděného prezidentova postupu měla za následek vytvoření nové opozice, tentokrát dvou nejsilnějších stran – komunistů a agrárníků spolu s přeskupenou starou liberální opozicí,⁷¹ jež nyní vystupovaly explicitně protiprezidentsky a požadovaly omezení jeho pravomocí. Jedinou proprezidentskou stranou zde bylo Soglasije s celkem 60 mandáty. Rozpolcenost a politická krize dosáhla takové intenzity, že státní média nezakrytě obviňovala opozici z korupce a nacismu. Bylo by však chybné domnívat se, že běloruská opozice, stojící proti prezidentovi, byla jednotná – věčný problém běloruské politiky 90. let se zde ukázal být naprosto akutním. Rozhádanost a nedůvěra stála za neúspěchem dojednat společný postup a donutit tak Lukašenka ke kompromisu.⁷² Během listopadu 1995 a

⁶⁹ Referendum z roku 1995 bylo postavené na čtyřech otázkách. Uvádím je v originále: «1) *Согласны ли вы с приданием русскому языку равного статуса с белорусским?* 2) *Поддерживаете ли Вы предложение об установлении новых Государственного флага и Государственного герба Республики Беларусь?* 3) *Поддерживаете ли Вы действия Президента Республики Беларусь, направленные на экономическую интеграцию с Российской Федерацией?* 4) *Согласны ли Вы с необходимостью внесения изменений в действующую Конституцию Республики Беларусь, которые предусматривают возможность досрочного прекращения полномочий Верховного Совета Президентом Республики Беларусь в случаях систематического или грубого нарушения Конституции?»* Протокол Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов. *Центральная Комиссия Республики Беларусь*. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1995-post.pdf>, cit. 6. 2. 2024].

⁷⁰ Komunisté získali 42 mandátů, agrárníci 33, liberální strany Spojená občanská strana získala 9 mandátů a Strana lidové shody pouhých 8.

⁷¹ V praxi se jednalo o Stranu běloruských komunistů, Běloruskou agrární stranu a liberální strany: Spojenou občanskou stranu a Stranu lidové shody.

⁷² Jediným spojujícím bodem opozice byla nutnost omezit Lukašenkovy pravomoci, nebo se ho popřípadě zbavit cestou odvolání z úřadu (impeachment). V ostatních otázkách se ale opoziční strany dramaticky rozcházely.

jara 1996 (označované jako „horký podzim“ a „horké jaro“) ⁷³ sice došlo k masovým demonstracím, jež byly v zásadě svolávány v této době již vně-parlamentní stranou BNF, ale opoziční elity nebyly schopny přetavit tento mobilizující prvek v reálnou sílu. Opozičníci se navíc museli potýkat s všeobecnou nedůvěrou většinového obyvatelstva, a tak lavírovat mezi dvěma mlýnskými kameny – společností a státní mocí.

Rok 1996 je obecně pokládán za období konsolidace Lukašenkovy moci. Odpor parlamentu a posléze i Ústavního soudu, jenž přešel na stranu opozice a veřejně odmítl prezidentovu snahu o konání referenda a označil ji za protiústavní, ⁷⁴ se stupňoval. Pro pochopení závažnosti situace (a možná i její absurdity) je nutné připomenout, že Lukašenko se v této době ani nesnažil bojovat přímo s parlamentem. Pokud nedošlo ke schválení jakéhokoliv dekretu, našel si jiný kanál. Autoritu parlamentu podřýval nejen mediální propagandou, ale také zakládáním různých nových stran a frakcí, jež měly odvádět hlasy opozici. ⁷⁵ Stejným způsobem postupoval i během prosazování druhého referenda, které bylo odmítnuto jak legitimním parlamentem, tak i Ústavním soudem. K protlačení svého návrhu zvolil netradiční taktiku založení nového legislativního pseudo-konzultačního tělesa, tzv. Celoběloruského lidového shromáždění, ⁷⁶ jež mělo za cíl dodat potřebnou legitimizaci připravovaného referenda. Stejný postup zvolil i u rebelujícího Ústavního soudu, se kterým se v roce 1996 dostal do otevřené konfrontace a jemuž také pohrozil vytvořením paralelního ústavního tělesa. Politické krizi nepomohly ani mezinárodní rozhovory ve formátu prezident–opozice pod dohledem Moskvy (v zastoupení předsedy vlády Ruské federace V. Černomyrdina). Ústavní krize vygradovala do otevřeného konfliktu mezi opozičními stranami, jež se snažily sesadit prezidenta (skrže tzv. impeachment), a Lukašenkem, který se pokoušel zničit jak parlament, tak i Ústavní soud.

Přijetím referend z roku 1995 a 1996 se Bělorusko transformovalo do tvrdé prezidentské republiky s diktátorskými tendencemi. Nově se prezidentovi prodlužoval mandát z 5 na 7 let, měl právo sám vybírat jednotlivé poslance (i přes fakt, že stále byly povoleny volby),

⁷³ BEICHELT, T.: Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine. *Democratization*, 2004, roč. 11, č. 5, str. 124. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13510340412331304615>, cit. 6. 2. 2024].

⁷⁴ Protiústavnost spočívala v povaze běloruského ústavního systému. Prezident sice měl právo vyhlásit referendum, ale až po schválení jeho návrhu parlamentem. ZIĘTARA, W.: National Referendum as an Example for Legitimizing Authoritarian Rule (The Case of the Republic Belarus after 1991). *Politics in the New Europe*, str. 181. [online: <https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/31793/181-191-zietara.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, cit. 6. 2. 2024].

⁷⁵ Stejným způsobem se Lukašenko snažil vypořádat s komunisty (Strana běloruských komunistů). Nově vzniklá komunistická strana pod patronátem vládní moci měla odvést hlasy té původní a popřípadě vyvolat v jejích řadách rozkol. Agrární strana čelila útoku posléze a její předseda S. Šareckij byl donucen emigrovat. Na jeho místo dosedl M. Šymanskij, jenž byl vydavatelem provládních novin Narodna hazeta. WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 176–178.

⁷⁶ Ibid., str. 180.

součástí tzv. neformálních institucí).⁸² Pro náš případ je důležitá především první hodnota „*Power Distance*“ (PD: občanské vnímání nerovnosti / neadekvátní rozložení sil ve společnosti), který ukazuje, do jaké míry občanská společnost přijímá nerovnost (čím vyšší index, tím vyšší akceptace). Z výsledků je patrné, že Bělorusko se řadí mezi země s vůbec nejvyšším indexem. Hofstede vyzpozoval, že země s nízkým indexem PD tendují více k demokracii a pluralitě, kdežto země s vysokým indexem upřednostňují spíše autoritářskou formu vlády. Zároveň dodává, že Bělorusko patří mezi země s vysokou mírou kolektivistického myšlení a akcentuje tzv. krátkodobou orientaci uvažování (rozvíjení hodnot je zaměřeno do minulosti, což *a priori* upřednostňuje tradici, lidé jsou více pragmatičtí, věří, že pravda je více založena na situaci a kontextu). Samozřejmě, nemůžeme vysvětlit počínání běloruské společnosti pouze tímto modelem, ale zároveň nám může být nápomocen ve vnímání neformálních institucí jež interagují s formálními.

Důležitým aspektem, který zde vystupuje do popředí je samotné institucionální nastavení postkomunistických zemí (něm. *Institutionelles Design*), jež zdědily sovětské instituce (a připomeňme, že v Bělorusku nedošlo ani k jejich faktickému odstranění/transformaci). Deformace politiky skrze „sovětskou politickou kulturu“, jež byla životně závislá na různých klientelistických vztazích, utvářela i jednání aktérů a jejich pohled na formální instituce (např. ústavu, zákony), které byly pojímány ne jako instrument vlády, ale naopak jako objekt jejich politiky (s možností je obcházet, různě měnit a tvarovat). Jak dodává J. Macków, důvody autoritářského směřování postkomunistických zemí v 90. letech (především v Bělorusku a částečně v Ukrajině) tkví právě v nemožnosti demokratických institucí se uchytit a praktické neexistenci právního a institucionálního rámce, který razantně a majoritně ovlivňuje společnost.⁸³

2.4. OBDOBÍ LET 1999–2004: QUO VADIS BĚLORUSKO?

Období po roce 1996 již můžeme označit za počátek „Lukašenkovy éry“, kdy se zbavil hlavních činitelů opozice a jeho moc ve státě byla konsolidována. Zastavme se u hlavních bodů

⁸² HOFSTEDÉ, G.: Dimensionalizing Cultures, The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2011, roč. 2, č. 1, str. 8. [online: <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=orpc#:~:text=This%20article%20describes%20briefly%20the,Orientation%2C%20and%20Indulgence%2FRestraint.>, cit. 11. 2. 2024]. (Ang. *Power Distance, Uncertainty Avoidance, Individualism/Collectivism, Masculinity/Femininity, Long/Short Term Orientation, Indulgence/Restraint*).

⁸³ MACKÓW, J.: Voraussetzungen der Demokratie in der postkommunistischen Systemtransformation: Tschechien, Belarus und die Ukraine. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 2005, roč. 36, č. 2, str. 418. [online: <https://www.jstor.org/stable/24236365>, cit. 11. 2. 2024].

tohoto období: prezidentské volby roku 2001 a následná situace na mezinárodní půdě (především ve vztahu Bělorusko – Rusko) a události roku 2004.

Pravomoci a mocenská pozice prezidenta již zaručovaly jeho praktickou neodvolatelnost, ovšem stále zde byly teoretické možnosti k jeho sesazení a porážce. Lukašenkova moc nebyla absolutní a opozice ze země nevymizela. I přes výraznou porážku v letech 1995 a 1996 se dokázaly opoziční síly přeskupit a v roce 1999 silou udeřit na prezidentský mandát, který Lukašenkovi podle přijaté ústavy z roku 1994 měl skončit právě v tomto roce (opoziční strany odmítaly připustit legitimitu přijatých referend, která prodlužovala výkon prezidentského mandátu z pěti na sedm let). Do čela protilukašenkovského bloku se postavil Viktor Hančar, bývalý předseda Ústřední volební komise a zapříisáhlý odpůrce nastoleného režimu. Přes napětí sil se zde znovu projevila Achillova pata běloruské opozice – neschopnost se dohodnout na společném postupu a málo početné elity, jež nebyly schopny výraznější mobilizace obyvatelstva. Z těchto důvodů tato rebelie skončila dříve, než začala – velká část bývalých opozičních elit buď emigrovala, „zmizela“, nebo se nechtěla vystavovat nebezpečí a odešla do ústraní. Podobný osud potkal i samotného Hančara, pod kterým se následně „slehla zem“. Druhé oficiální prezidentské volby v roce 2001 byly již plně diktovány běloruským prezidentem a jeho týmem, přičemž chvíli po uzavření volebních místností se Lukašenko sám prohlásil za vítěze s plnými 75 % všech hlasů, kdežto jeho protikandidát, V. Hančaryk získal pouhých 15 %. Opozice prohlásila tyto volby za neplatné, jelikož je doprovázely podvody a kupčení s hlasy.⁸⁴ Absurdnost situace vykresluje fakt, že opoziční síly nerozporovaly vítězství Lukašenka, pouze odmítaly tak rozdílný výsledek obou kandidátů.⁸⁵

Běloruský režim se během druhého období prezidentského mandátu stal explicitně autoritářským. Pro doplnění situace je však nutné zmínit, že režim se zpočátku nezaměřoval prakticky vůbec na výstavbu „ideologického rámce“, který by legitimizoval vládu. Vládní kruhy sice stavěly svoji pozici na určitých sovětských a pro-ruských narativěch, jež hodně rezonovaly i ve společnosti, ale zároveň byl tento aspekt pojímán více pragmaticky. Jednoduše řečeno, Lukašenko tyto narativy pasivně využíval k posílení své moci, ale aktivně se nepodílel na jejich rozvoji a spoluvytváření. V průběhu druhé poloviny 90. let a začátkem nového tisíciletí

⁸⁴ Pro srov.: Freedom in the World 2001 – Belarus. *Freedom House*, 2001. [online: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2001/en/95444>, cit. 11. 2. 2024], dále: Presidential Elections, 9 September 2001. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. [online: <https://www.osce.org/odihr/elections/belarus/111402>, cit. 11. 2. 2024].

⁸⁵ Opozice tvrdila, že Lukašenko získal 47 %, kdežto Hančaryk 41 % hlasů. Tento argument je velice důležitý, jelikož podle této logiky žádný z kandidátů nezískal více než 50 %, proto podle platného zákona muselo následovat druhé kolo voleb, kde by opoziční se mohly znovu pokusit o porážku Lukašenka.

však docházelo k postupnému oslabování sovětské identity (nebo lépe řečeno sovětských nostalgii) a naopak k nárůstu národní sebeidentifikace.⁸⁶ Lukašenko a jeho nejbližší okolí si bylo tohoto vývoje vědomé a již kampaň k prezidentským volbám roku 2004 přinesla „třetí vlnu bělorusizace“ – tentokrát ve formě různých sloganů a hesel. Otočení k národnímu narativu zároveň fungovalo jako důležité ukotvení nového Lukašenkova režimu, který přibližně do roku 1999 nemusel řešit podobné otázky, jelikož společnost byla zaměstnána jinými problémy. Avšak i „rozbouřené běloruské jezero 90. let“ se jednou uklidnilo. Nová státní ideologie (jak se někdy v západní literatuře objevuje)⁸⁷ však předpokládá formulaci složitějšího narativu, který ale v běloruském případě naprosto chybí. Některé klíčové osoby prezidentského týmu (např. V. Zametalin, A. Rubinov nebo O. Proleskovskij) ji formulovaly jako „*silnou podporu vládní moci a její legitimizace a jako fundamentu pro fungující společnost*“⁸⁸ – lepší ilustraci ideologické vyprázdněnosti bychom stěží našli.

Problém je však složitější. Již na začátku 90. let bylo patrné, že na politické úrovni se formuje hned několik sobě protichůdných národních myšlenkových a identifikačních směrů – vedle sovětského zde byly i „liberálně evropský“ reprezentovaný Z. Pazňakem (nebo také národně-křesťansky-demokratický).⁸⁹ Historická a geografická determinace však způsobila „rozvětvení“ běloruské identity do několika prolínajících se směrů: kvazi-evropanství, panslavistická a pravoslavná, katolická a více polská a sovětská (čerpající především z utrpení běloruského národa během Velké vlastenecké války a podílu na vítězství).⁹⁰ Existence několika na sobě nezávislých národních vyprávění způsobila jistou neukotvenost běloruské společnosti, jež tak neakceptovala jeden majoritní narativ, ale hned několik. Prezidentovo okolí a Lukašenko sám tohoto rozporu dokázal využívat, a i přes fakt, že nový režim byl založen především na regresi k sovětské éře, zakládající svoji legitimitu na vítězství (rus. *Победа*) ve Velké vlastenecké válce; přesto byl schopen využívat další výše zmíněné směry. Centrálním atributem

⁸⁶ Postupný pokles „sovětské identity“ probíhal ve všech postsovětských zemích včetně Ukrajiny a Běloruska. Jak dokládá ukrajinský historik J. Hrycak, ještě v polovině 90. let byla v Ukrajině (především ve východních oblastech) sovětská identita daleko více populární než ruská nebo ukrajinská. Během druhé poloviny 90. let se však tento poměr výrazně překlápá ve prospěch národních identit. Běloruský případ prakticky kopíruje vývoj v Ukrajině. HRYTSAK, Y.: On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine. In: *A Laboratory of Transnational History*. Ed. KASIANOV, G. – THER, P. Budapest 2009, str. 231–233. [online: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9786155211553/html>, cit. 11. 2. 2024].

⁸⁷ Viz: LESCHENKO, N.: The National Ideology and the Basis of Lukashenka Regime in Belarus. *Europe-Asia Studies*, 2008, roč. 60, č. 8, str. 1419–1433. [online: <https://www.jstor.org/stable/20451613>, cit. 11. 2. 2024].

⁸⁸ MASZKIEWICZ, M.: State Ideology in Belarus – Main Problems and Concepts. *SSRN*, str. 5. [online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2081845, cit. 11. 2. 2024].

⁸⁹ *Ibid.*, str. 7–13.

⁹⁰ Pro diskuzi: BEKUS, N.: *Struggle over Identity: The Official and the Alternative „Belarusianness“*. Budapest 2010. Dále IOFFE, G.: Understanding Belarus: Belarusian Identity. *Europe-Asia Studies*, 2003, roč. 55, č. 8, str. 1241–1272. [online: <https://www.jstor.org/stable/3594506>, cit. 11. 2. 2024].

a rolí této „nové ideologie“, který potvrzuje pragmatismus celého přístupu režimu, je jeho vztah k moci, jenž je slovy O. Proleskovského, bývalého běloruského ministra informací, definován jako „*chránící moc během implementace politických a ekonomických úkolů*.“⁹¹

Narativy a ideologie režimu však nevznikají a neexistují v politickém vakuu, nýbrž jsou ovlivňovány a do určité míry určovány interakcí mezi formálními a neformálními institucemi (např. vztahy společnosti k otázkám národní identity) a také mezinárodní politikou.⁹² Příklad Běloruska je specifický nejen kvůli své slabé myšlenkové zakotvenosti a vágnosti, ale především tím, že během 90. let stojí osamocen. Rusko, se kterým se Lukašenkův režim snaží ekonomicky (a částečně politicky) propojit, nastupuje v 90. letech cestu ekonomické transformace a celkové liberalizace. Důležitost Běloruska v ekonomických plánech Ruska a jeho hospodářském oživení však byla tak velká, že zastínila i ideologické předsudky. Situace se razantně změnila po nástupu V. Putina k moci v roce 2000, kdy nový ruský prezident začal více „ekonomizovat“ rusko-běloruské vztahy a částečně (a dočasně) opustil původní Jelcinův plán na spojení obou zemí do jedné unie.⁹³

Otázka svazového státu mezi Běloruskem a Ruskem byla v druhé polovině 90. let Lukašenkem výrazně propagována. Zatímco Jelcinovo podlomené zdraví postupně vypovídalo službu, běloruský prezident oportunisticky cítil příležitost postoupit o krok dále a stát se prezidentem svazu, a tedy svým způsobem i prezidentem Ruské federace.⁹⁴ Vztahy mezi Lukašenkem a politickou elitou Ruska v 90. letech nebyly ideální. Jak vzpomíná Feduta: „*Pronikání Alexandra Lukašenka do Ruska bylo zastaveno Borisem Jelcinem. Ještě přesněji – Anatolijem Čubajsem, který nechtěl podepsat ústavní zákon spojeného státu v takové podobě, v jaké ho nabídla přijmout běloruská strana*.“^{95,96} Rozpory mezi oběma stranami procházely dynamickým vývojem, ale výrazně vzrostly na začátku nového tisíciletí, kdy V. Putin odmítl

⁹¹ MASZKIEWICZ, M.: State Ideology in Belarus – Main Problems and Concepts. *SSRN*, str. 8. [online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2081845, cit. 11. 2. 2024].

⁹² Zde argumentují tím, že různé narativy a ideologie jsou integrální součástí neformálních institucí. Jak bude vysvětleno v dalších kapitolách, pronikání ideologie a vlivu určitých národních narativů do politiky, a tedy jejich kolize s formálními institucemi, může mít negativní vliv na průběh rozhodování (např. legislativní proces).

⁹³ WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 200.

⁹⁴ Teoreticky byl tento postup možný. V roce 1997 byla přijata dohoda o unii mezi Ruskem a Běloruskem, ve které se explicitně hovořilo o pozici prezidenta unie. Tato možnost však byla znemožněna v roce 1999, resp. 2000, kdy nastoupil na post prezidenta Ruské federace Vladimir Putin. Více v: MOSHES, A.: Lukashenka's Role in Russian Politics. In: *Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics, and Implications for the West*. Ed. BALMACEDA, M. M. et al. Cambridge 2002, str. 459.

⁹⁵ Zde se jedná především o problém ve vnímání společného svazového státu oběma stranami. Zatímco Rusko předpokládalo federalizaci, a tedy faktické včlenění Běloruska do Ruské federace (tzv. asymetrický model), běloruská strana akcentovala rovnocenné postavení obou států, a tedy vytvoření unie (tzv. symetrický model).

⁹⁶ ХАРИТОНОВ, С.: «Он очень хотел попасть в Кремль». Почему у Лукашенко не получилось возглавить союз России и Беларуси. *Настоящее время*, 20. 8. 2019. [online: <https://www.currenttime.tv/a/lukashenko-belarus-russia-yeltsin/30117700.html>, cit. 12. 2. 2024].

jakkoliv vyjednávat o možnosti vytvoření svazového státu, a naopak (pokud už přišla řeč na tuto otázku) akcentoval jednání z pozice silnějšího. V roce 2003 známý reportér a moderátor Savik Šustěr natáčel v Minsku speciální vydání svého pořadu Svoboda slova, ve kterém se setkali Lukašenko, Anatolij Čubajs⁹⁷ a někteří z běloruské opozice (především novináři). Přes četná obvinění z autoritářství byla dobře patrná antipatie mezi běloruským prezidentem a bývalým otcem ruské privatizace, který ve vysílání podnítil konflikt svým výstupem a srovnáním životní úrovně v Rusku a Bělorusku.⁹⁸ Lukašenkova role v ruské politice a jeho vztahy s představiteli ruské státní moci byly složité až mozaikovitě, přesto však lze vyzorovat tři hlavní zájmy, které běloruského prezidenta poháněly více se vnořit do ruské politiky: zachovat postsovětské ekonomické struktury, nalézt další možnosti, jak si vylepšit a upevnit domácí pozici a samotný fakt být součástí ruské politiky.⁹⁹

Vysoká míra ekonomické závislosti nedovolila daný svazek mezi Ruskem a Běloruskem roztrhnout. Jak uvádí Wilson, ropovod Jamal, který vede přes běloruské území, se podílel na zásobování běloruské ekonomiky z téměř 80 % (cena ropy a plynu byla navíc uměle snížena).¹⁰⁰ Geografická poloha však Bělorusku (a Ukrajině) propůjčovala velkou výhodu – přes tyto země vedla infrastruktura dopravující do celé Evropy ropu a plyn, jež byla plně v rukách národního byznysu. Tento faktor se stal i jistým důvodem pro rozpoutání hybridních (ekonomických) válek mezi Běloruskem a Ruskem (především ale mezi Ukrajinou a Ruskem), končících často vypínáním dodávek surovin nebo skokovým navyšováním ceny ropy a plynu ze strany Ruska.¹⁰¹ Zhoršování vztahů mezi Běloruskem a Ruskou federací podnítilo upevnění Lukašenkovy vnitrostátní pozice a utužení autoritářského režimu, přičemž nedílnou součástí této fáze bylo vypořádání se s běloruskými elitami, které (nejen) udržovaly kontakty s ruskými politiky nebo oligarchy a jež byly vnímány jako ruský trojský kůň.

⁹⁷ Anatolij Čubajs byl v letech 1997–1998 premiérem Ruské federace a v 90. letech patřil do okruhu mladé generace reformátorů. Někdy označován za otce ruské privatizace. Působil i jako poradce Borise Jelcina a Vladimira Putina.

⁹⁸ Свобода слова с Савиком Шустером, *СТБ*, 2. 11. 2003, 8:55–23:30. [online: https://m.vk.com/video-130491263_456243387?list=e4accbe46696262f40&from=wall-130491263_3650, cit. 12. 2. 2024].

⁹⁹ MOSHES, A.: Lukashenka's Role in Russian Politics. In: *Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics, and Implications for the West*. Ed. BALMACEDA, M. M. et al. Cambridge 2002, str. 472.

¹⁰⁰ WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 200.

¹⁰¹ Zde je nutné připomenout, že ruské firmy (mající velice blízký přístup k prezidentovi Putinovi) se snažily ovládnout běloruské a ukrajinské společnosti, kterým patřila infrastruktura na územích obou států, což je důležité jednak ekonomicky, ale i strategicky. V roce 2002 se ruský Gazprom neúspěšně pokusil o převzetí Běltrangazu. Pro diskuzi: ПАНЬКОВСКИЙ, А.: Беларусь – Россия: Двадцать лет регрессивной интеграции. *Белорусский ежегодник*, 2020, str. 79–85. [online: <https://cyberleninka.ru/article/n/belarus-rossiya-dvadsat-let-regressivnoy-integratsii/viewer>, cit. 13. 2. 2024]. Dále: ВАДИМОВА, Р. А. – ТЕРЕШИНА, Е. А.: Конфликты между Россией и республикой Беларусь в нефтегазовой сфере в условиях интеграционных политических процессов на евразийском пространстве. *Социально-политические науки*, 2021, roč. 3, str. 19–25. [online: [https://urvak.ru/articles/-9808-3-/,](https://urvak.ru/articles/-9808-3-/) cit. 13. 2. 2024].

K. Matsuzato definuje běloruský režim jako populistický a závislý na systému klientelistických mezičlánků, ale zároveň chrání si svoji politickou nezávislost.¹⁰² Autor si všímá především systému rozhodování na nižší regionální úrovni (místní samospráva), který je v běloruském případě ve srovnání s Ruskem a Ukrajinou tvrdě centralistický a tenduje tak k zemím Střední Asie.¹⁰³ Tzv. vertikála moci Lukašenkovi zabezpečovala pevnou ruku nad dosazováním a odvoláváním místních autorit, což ho zbavilo nebezpečí vytváření regionálních opozičních hnutí/sil. Zároveň však tímto procesem (a Bělorusko je v tomto ohledu výjimkou mezi východoevropskými státy) docházelo k odstraňování jakýchkoliv elit (politických, ekonomických) a v zásadě nedovolovalo vytváření oligarchických klanů, jež by následně ovlivňovaly politiku. Tento proces „zplošťování politické reprezentace“ hraje ve vývoji Běloruska významnou roli, jelikož ovlivňuje nejen samotnou pozici Lukašenka, ale i opozice, která tak postrádá jediný „kanál“, skrze něhož by mohla dosáhnout vrcholné politiky i v případě, že by z ní byla fakticky vyloučena. Běloruská opozice (oproti ruské a především ukrajinské) byla tímto způsobem „vykleštěna“, jelikož v zemi neměla prakticky žádné postavení. Tento aspekt (chápaný jako integrální součást neformálních institucí) je i jedním z hlavních rozlišovacích prvků mezi Běloruskem a Ukrajinou, což bude předmětem analýzy v dalších kapitolách.

Utuzení režimu bylo dosaženo rokem 2004, kdy se stalo hned několik důležitých událostí. První přišlo na řadu referendum vyhlášené Lukašenkem jako reakce na hrozivé události ve škole v ruském Beslanu, při kterých zemřelo 396 lidí. Běloruský prezident využil veřejného zděšení z teroristických útoků k posílení svého mandátu a v referendu bylo veřejností přijato zrušení omezení výkonu prezidentského úřadu na dva mandáty a bylo tak Lukašenkovi umožněno privilegium neomezené moci. Parlamentní volby, které následovaly, jen potvrdily naprostou marginalitu běloruské opozice (nezískali a *de facto* ani nemohli získat jediný

¹⁰² MATSUZATO, K.: A Populist Island in an Ocean of Clan Politics: The Lukashenka Regime as an Exception among CIS Countries. *Europe-Asia Studies*, 2004, roč. 56, č. 2, str. 250. [online: <https://www.jstor.org/stable/4147416>, cit. 13. 2. 2024].

¹⁰³ Ibid., str. 250–251. Matsuzato dodává, že dva prezidentské dekrety (z 20. ledna 1995 a 18. března 1996) výrazně upravovaly systém dosazování do postů místní samosprávy. Prezident nově jmenoval hlavy regionálních samospráv (tzv. oblastí) a primátora Minsku. Představitelé oblastí pak jmenovali za souhlasu běloruského prezidenta starosty měst a obcí. Zatímco v Ukrajině byli starostové měst a obcí voleni lidem.

mandát)¹⁰⁴ a zároveň naprostou zbytečností běloruského parlamentu.¹⁰⁵ Zásadní změnou, která odpovídala i razantnímu zhoršení rusko-běloruských vztahů, však byla čistka v KGB, jež byla zaměřena především na ty, kteří měli jakékoliv vztahy a kontakty v Rusku.¹⁰⁶ Běloruský režim se tak definitivně překlopil do institucionálně tvrdého autoritářství.¹⁰⁷

¹⁰⁴ KULESZEWICZ, A.: Electoral System of the Republic of Belarus after 25 Years of Independence. *Polish Political Science Yearbook*, 2018, roč. 47, č. 4, str. 623–624. [online: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppsy/47-4/ppsy2018402.pdf>, cit. 15. 2. 2024]. V roce 1996 došlo také ke změně volebních zákonů, které nově výrazně zvyšovaly hranici pro registrované hlasy a kandidát musel v daném volebním okrsku získat více než 50 % hlasů. Co je důležité v běloruském volebním systému je možnost hlasovat „proti všem“. Tento aspekt je někdy označován jako poslední možnost Bělorusů protestovat vůči vládnoucí garnituře.

¹⁰⁵ Celkem bylo zvoleno 110 poslanců, z toho 98 nezávislých a pouhých 12 za provládní strany.

¹⁰⁶ WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 208.

¹⁰⁷ Režim sice doprovázela řada nevyjasněných skandálů spojených se „zmizeními“ opozičních politiků, dnes je již prokázán podíl na vraždě několika z nich, zároveň na potírání občanských svobod a tvrdých represích. I přesto označují běloruský režim v tomto období jako „institucionálně tvrdé autoritářství“, jelikož režim nevykazoval explicitní znaky diktátorství. Nevyžadoval tzv. rituály spjaté s legitimizací státní moci, stát nepronikal přímo a významně do všedních životů občanů atd.

3. VÝVOJ UKRAJINY V LETECH 1991 AŽ 2004 A JEJÍ INSTITUCIONÁLNÍ NASTAVENÍ

3.1. POČÁTEK UKRAJINSKÉ NEZÁVISLOSTI

Dezintegrace Sovětského svazu a následný kolaps celého systému představoval zhmotnění tužeb ukrajinských nacionalistů z prvních poválečných let 1918–1920, jež neúspěšně aspirovali na obnovení ukrajinské státnosti. Devadesátá léta tento sen zhmotnila, ovšem na svobodou zalitém nebi se brzy kupila mračna, která co chvíli bouřila. Ukrajina, oproti Bělorusku, vstupovala do této éry z odlišné ekonomické, politické a společenské pozice. Historická zkušenost (stále živé reminiscence na pokusy o ukrajinskou nezávislost, hnutí tzv. šedesátníků a následné uvolnění během perestrojky), poměrně robustní společenské elity a existence širokého reformního křídla komunistické strany vedeného Leonidem Kravčukem,¹⁰⁸ jež bylo připraveno přijmout kompromisy, výrazně ovlivnilo podobu ukrajinské transformace a razantně ji odlišovalo od běloruské cesty. Po několika letech se však kola demokratizace znatelně zpomalila.

Společným bodem pro celý Sovětský svaz byl moskevský srpnový puč z roku 1991, který představoval pověstný poslední hřeb do rakve konzervativního směřování Svazu a celého sovětského projektu, a jenž naprosto zdiskreditoval starou komunistickou garnituru. Velice dobře je tento aspekt vidět na výsledcích všesvazového referenda z března 1991, kde se vedle dalších zemí SSSR vyslovili Ukrajinci pro zachování svazu (pro hlasovalo přes 70 % hlasů). Ale již 1. prosince 1991 proběhlo další referendum, kde už plných 90 % voličů podpořilo

¹⁰⁸ Leonid Kravčuk byl ukrajinský politik, jenž byl v letech 1990–1991 prvním tajemníkem Komunistické strany Ukrajiny. Následně komunistickou stranu opustil a v roce 1991 byl zvolen prvním ukrajinským prezidentem. Po roce 1994 z politiky odešel. V roce 1991 podepsal za Ukrajinskou SSR rozpuštění Sovětského svazu v Bělověžském pralese.

vyhlášení samostatnosti Ukrajiny.^{109,110} Specifičnost a odlišnost ukrajinského případu tkví ve vůli obou stran (jak demokratických hnutí, tak i reformních komunistů) ke změnám, které se v tu chvíli zdály být neodvratné. Možnost dohody a kompromisu hrála významnou roli, jednak ponechala staré elity na svých místech (o čemž svědčí i následné zvolení L. Kravčuka prvním prezidentem), ale především předcházela zbytečným a vyčerpávajícím konfliktům a politickým krizím, jež by následně zpomalovaly transformaci.¹¹¹ Přesto na konci 90. let vypadala Ukrajina významně odlišně, než jako demokratická a sebevědomá země se silnou tržní ekonomikou.

3.2. OBDOBÍ LET 1991–1994: OD KRAVČUKA KE KUČMOVI

Samostatnost Ukrajiny a její existence na mapě světa byla pro mnohé velkým otazníkem (především pro západní státy v čele s USA) a pro Rusko objektem jeho zahraniční politiky (v rámci tzv. blízkého zahraničí¹¹²). Po nástupu Kravčuka do prezidentského úřadu v prosinci 1991 bylo přinejmenším hlavním aktérům jasné, že tóny a cestu Ukrajiny bude určovat mimo jiné počínající konflikt s Ruskem, se kterým Ukrajinu pojilo několik nevyřešených problémů – především otázka uznání hranic, problém Krymu včetně Černomořské flotily a členství ve

¹⁰⁹ ТИЩЕНКО, К.: Зеленський: Референдум 1991 року об'єднав усю Україну, більше не будемо камінчиками імперій. *Українська правда*, 1. 12. 2022. [online: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/1/7378897/>, cit. 17. 2. 2024]. Pro srov. ОКУНЕВ, Д.: «Централізація мешала»: як республіки голосували за збереження СРСР. *Газета.ru*, 17. 3. 2021. [online: https://www.gazeta.ru/science/2021/03/16_a_13513298.shtml, cit. 17. 2. 2024].

¹¹⁰ Zároveň ale musíme dodat, že obě referenda se výrazně lišila v pokládaných otázkách, z čehož ve velké míře vyplývá velká rozdílnost výsledků hlasování. V prvním referendu z března 1991 byla otázka navíc formulována v natolik obecné rovině, že již zpočátku šlo očekávat její pozitivní přijetí. Pro názorné srovnání přikládám otázku ze všesvazového referenda z 17. března 1991 v ruštině: «*Считаете ли вы необходимым сохранение СССР как обновлённой федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере обеспечиваться права и свободы человека любой национальности?*» Dále otázka z celoukrajinského referenda z 1. prosince 1991, kde občané měli rozhodnout ohledně jediné otázky, týkající se podpory předchozího vyhlášení nezávislosti Ukrajiny 24. srpna 1991, přikládám v ukrajinštině: «*Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?*» Акт проголошення незалежності України. *Інститут Історії України: Національна Академія наук України*. [online: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Akt_proholoshen_nia, cit. 17. 2. 2024].

¹¹¹ Tento faktor se ukázal být aktuálním v prvních letech Kravčukovy vlády, kdy stále existovala shoda demokratických stran a reformních komunistů, Komunistická strana Ukrajiny byla zakázána, tudíž v zemi prakticky neexistovala silná opozice, jež by dokázala zbrzdit transformaci. Tento vývoj se však otočil v průběhu první poloviny 90. let, především v souvislosti s dramaticky se zhoršující ekonomickou situací a neschopností prezidenta Kravčuka a vlády prvního premiéra Ukrajiny Vitolda Fokina.

¹¹² Tzv. blízké zahraničí (rus. *ближнее зарубежье*) je ruský geopolitický koncept, který odkazuje na země, jež jsou s Ruskem spjaty kulturně-společensky, politicky a geograficky. Jde především o postsovětské země, které Rusko považuje za území svého geopolitického vlivu. Více v: KANET, R. E.: Russia's Enhanced Role in Eurasia: the 'Near Abroad' Three Decades On. *European Politics and Society*, 2023, roč. 24, č. 3, str 421–433. [online: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23745118.2022.2050585?casa_token=-g8sraVSVAgAAAAA:iMIqWLeCRvAea49QesMW_FmxyP4ENBjdAlmzhrQFrKhgJC4tufm0zTXDt-tvD6eMuYrPKel16f7POUw, cit. 17. 2. 2024].

vznikajícím Společenství nezávislých států.¹¹³ ¹¹⁴ Velké porodní komplikace rodícího se ukrajinského státu v mnohém zpomalily a deformovaly transformační procesy. Jak uvádí S. Yekelchuk, vznik ukrajinského státu byl často doprovázen jeho institucionálním budováním a především nutností budování „nového národa“ (ang. *nation-building*), což často přehlušilo samotnou demokratizaci a ekonomickou transformaci.¹¹⁵

Konflikty a animozity mezi vznikajícími státy dezintegrujícího se impéria jsou integrálními aspekty tohoto procesu, ne jinak tomu bylo i v případě Ukrajiny. Hlavním problémem, který hrozil přerůst v ozbrojený konflikt, byla otázka budoucnosti Černomořské flotily, čítající bezmála 800 válečných plavidel stejně jako armáda 800 000 vojáků a personálu bývalé Rudé armády, jež po rozpadu SSSR neměla kam jít.¹¹⁶ Integrační proces zahrnující výše zmíněné počty byl dokončen v roce 1992, stejně jako vyřešení osudu Černomořské flotily, jež byla po určitých peripetiích rozdělena ukrajinsko-ruskou smlouvou ve stejném roce.¹¹⁷ Problémy ohledně pronájmu přístavu v Sevastopolu však pokračovaly do roku 1997, kdy byl konflikt „definitivně“ vyřešen Smlouvou o přátelství, spolupráci a partnerství, jež potvrzovala integritu ukrajinských hranic a upravovala vztahy mezi oběma zeměmi.¹¹⁸ Přesto však napětí z rusko-ukrajinských vztahů nezmizelo a mnoho otázek zůstalo plně nedořešených (jako např. postavení rusky mluvícího obyvatelstva a samotné ruštiny v Ukrajině). Jelcinova garnitura byla v první polovině 90. let přesvědčena o možnosti reintegrace sovětského prostoru, a proto se snažila výrazně prosazovat členství v nově vzniklém Společenství nezávislých států (SNS). Nový útvar vzniklý na politické mapě světa měl nejen ekonomický, ale také (a z ruského pohledu převážně) vojenský a geopolitický charakter. Tohoto aspektu si byla Ukrajina dobře vědoma a ze strategických důvodů spojených s možným omezením své nezávislosti nikdy nepodepsala statuty společenství.¹¹⁹

Koncem devadesátých let byla Ukrajina již konsolidovaným státem nejen vnitropoliticky, ale především na mezinárodním poli, kde dosáhla podepsání několika

¹¹³ Společenství nezávislých států (SNS) je označení pro regionální ekonomickou organizaci zahrnující 9 z 15 bývalých sovětských republik. Organizace fungovala určitým způsobem jako instrument Ruska v reintegraci post-sovětského prostoru a Ukrajina jako ekonomicky (po Rusku) nejsilnější země v něm hrála dominantní postavení, i když její členství bylo nejisté z důvodu ukrajinské zdrženlivosti.

¹¹⁴ ПЛОХИЙ, С.: *Врата Европы. История Украины*. Москва 2018, str. 323–326.

¹¹⁵ YEKELCHUK, S.: *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. New York 2007, str. 193.

¹¹⁶ Samotné Rusko se vypořádávalo s rozbíhající se ekonomickou krizí a mělo velké problémy s ubytováním statisíců vojáků, vracejících se ze střední Evropy.

¹¹⁷ Osudy vojáků a velitelů armády, stejně jako politické problémy týkající se rozdělení Černomořské flotily jsou dobře zachyceny ve filmu *«72 мемпа»* ruského režiséra Vladimira Chotiněnka z roku 2004.

¹¹⁸ Více v: BASSEY, S. – ODEY, S.: *Ukrainian Foreign Policy Toward Russia Between 1991 and 2004: The Start of the Conflict*. *Journal of Liberty and International Affairs*, 2022, roč. 8, č. 2, str. 346–361. [online: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1047434>, cit. 17. 2. 2024].

¹¹⁹ ПЛОХИЙ, С.: *Врата Европы. История Украины*. Москва 2018, str. 324.

významných smluv.¹²⁰ Včleněním do „evropské rodiny národů“, bylo dosaženo dávných přání ukrajinských intelektuálů a disidentů. Jazykem institucionálního pohledu došlo k určitému začlenění Ukrajiny do evropských struktur (smlouvy s EU a GATT),¹²¹ což se ovšem mnohdy sráželo s vnitropolitickým vývojem. Kolaps Sovětského svazu vysunul do popředí otázky týkající se tzv. *state-building*, především ty, které jsou spojeny s institucionálním designem a formálními institucemi (prezidentem, parlamentem, ústavou a legislativou aj.). Postkomunistická transformace a její všudypřítomné problémy odkryly naprosto nezastupitelnou roli parlamentu v nastavování nového právního (formálního) rámce, který reguluje celou sféru politického, ekonomického, kulturního a sociálního života společnosti a je jakýmsi středobodem pro všechny aktéry.¹²² Role parlamentu se začala razantně aktivizovat v ukrajinském případě již během prezidentských voleb v roce 1994, kdy proti sobě kandidovali dva hlavní soupeři – dosavadní prezident Leonid Kravčuk a bývalý premiér Leonid Kučma, jenž ve svém programu akcentoval bližší spolupráci s Ruskem a vyřešení hluboké ekonomické krize. Vítězný Kučma, jenž obsadil prezidentský mandát na dvě volební období,¹²³ však po nástupu nesplnil prakticky ani jeden předvolební slib. V zahraniční politice pokračoval v tzv. mnohovektorovém přístupu, nastartoval sice proces ekonomické transformace (která za Kravčuka byla prakticky opomenuta), ale reformy a pozdější privatizace byly přijímány vágně a celý proces trpěl velkou mírou korupce a nepotismu.¹²⁴

Kučmova pragmatická politika, jež byla zaměřena na akcentování témat rezonujících v různých oblastech Ukrajiny (na západě a v centrální Ukrajině nezávislost a obrana státní

¹²⁰ Vedle již zmíněné ukrajinsko-ruské smlouvy z roku 1997 se jedná především o podepsání tzv. Budapešťského memoranda v roce 1994, které poskytovalo záruky územní celistvosti Ukrajině, Bělorusku a Kazachstánu výměnou za jejich jaderné odzbrojení.

¹²¹ Ukrajina sice v 90. letech nastoupila cestu demokratizace a liberalizace, ale její zahraniční politiku bychom mohli nazvat jako tzv. mnohovektorovou. Ukrajinská reprezentace v čele s L. Kučmou si uvědomovala, že Ruská federace je silným regionálním hráčem a její pragmatiká politika se snažila o udržování přátelských vztahů i s tímto východním sousedem.

¹²² Více v: WHITMORE, S.: *State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*. New York 2004, str. 2–10.

¹²³ Kučma vyhrál v prezidentských volbách v roce 1994 s 52 % hlasů, Kravčuk získal přes 45 % hlasů. V roce 1999 kandidoval Kučma proti Petru Symonenkovi za komunisty, přičemž Kučma vyhrál se skoro 58 % hlasů. Více v: HARASYMIW, B.: Elections in Post-Communist Ukraine, 1994–2004: An Overview. *Revue Canadienne des Slavistes*, 2005, roč. 47, č. 3–4, str. 191–239. [online: https://www.jstor.org/stable/pdf/40871016.pdf?refreqid=fastly-default%3A5785d017460c293b97d502420e504fa2&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1, cit. 17. 2. 2024].

¹²⁴ ASLUND, A.: *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. New York 2008, str. 93–96. Jedním z nejznámějších případů korupce v nejvyšších vládních kruzích byl sám premiér Pavlo Lazarenko, jenž byl do úřadu Kučmou dosazen v roce 1996, ale již v roce 1997 byl nahrazen Valerijem Pustovoitenkem. Lazarenko byl nechvalně známý pro svoji „roli“ v privatizacích velkých podniků, na které sám dohlížel a aktivně se podílel na rozsáhlé korupci. Vedle těchto aktivit se velmi zajímal i o vývoz obilí. Nakonec v roce 1998 kandidoval v parlamentních volbách a explicitně se stavěl proti Kučmovi, ovšem již ve stejném roce byl obviněn nejprve švýcarskou policií z praní špinavých peněz a následně byl v Ukrajině souzen. Pravomocně odsouzen byl až ve Spojených státech, kam se pokusil uprchnout.

suverenity a ve východních oblastech naopak prosazování přijetí ruštiny jako druhého státního jazyka) se setkala s výrazným úspěchem. Kučmovy oba volební mandáty byly charakterizované dvěma hlavními směry: boj s parlamentem k prosazení větších prezidentových pravomocí a začlenění Ukrajiny do mezinárodních institucí a tím vyvažování ruského a západního vlivu.¹²⁵ Souboj parlamentu s prezidentem se vedl o rozvržení moci ve státě (přesněji řečeno o výši pravomocí mezi jednotlivými aktéry) a procházel dynamickými fázemi – zahájení konfliktu v roce 1994, dosažení určitého kompromisu v roce 1995 (tzv. Ústavní smlouva) a následné „urovnání“ skrze přijetí první nekomunistické ústavy v roce 1996.¹²⁶ Není naším cílem zde detailně popisovat cestu k ústavě, zastavme se však u důležitých aspektů, které doprovázely celý konflikt.

Ukrajina vchází do 90. let znatelně institucionálně nevybavena. Chaotičnost celého problému dokresluje existence sovětské ústavy, jež žádným způsobem neodpovídala „novým pořádkům“ a nemohla ze své podstaty¹²⁷ vytvořit patriční ústavní rámec, kterým by se politika – společnost řídila. Tento aspekt je umocněn samotnou rolí parlamentu v nově vznikajících demokraciích, protože fungují jako „místa kontaktu“ pro všechny skupiny, které se podílejí na moci a parlament tak nahrazuje instituce, jež ještě neexistují nebo jsou teprve vytvářeny (např. prezidentský úřad, ústavní soud apod.). Jak dodává Whitmore, míra úspěšné demokratizace často souvisí s tzv. institucionální kapacitou parlamentu¹²⁸ (resp. jeho efektivitou, jež závisí na více aspektech týkajících se jeho vnitřního uspořádání a fungování¹²⁹). Jak jsme již nastínili v předchozí kapitole, sovětské dědictví výrazně ovlivnilo politickou kulturu a také samotný institucionální design, který byl během SSSR striktně vertikální a dával široké možnosti pro vstup korupce a nepotismu, čímž se výrazně snižovala jeho efektivita a akceschopnost. Problémem zde bylo především období perestrojky, kdy se Michail Gorbačov „ideologicky“

¹²⁵ ІЛЬЧЕНЬКО, А. П.: Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. *Інтелекція і влада*, 2014, roč. 31, str. 288–289. [online: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21S TN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2 S21P03=FILE=&2 S21STR=iiv_2014_31_25, cit. 17. 2. 2024].

¹²⁶ DUBECKÝ, J.: *Role prezidenta v ústavním systému Ukrajiny v letech 1994–1999*. Bakalářská práce. Praha 2021, str. 18–24. [online: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/152516/130304123.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, cit. 17. 2. 2024].

¹²⁷ Jednotlivé sovětské republiky nebyly řízeny během existence SSSR národními vládami, ale celková moc byla směřována do centra v Moskvě. Z tohoto důvodu zdědily nové republiky tzv. slabý stát (angl. *weak state*), který se vyznačoval absencí kapacity vykonávat základní funkce vlády. Postsovětské státy byly slabé ze dvou důvodů: koncentrace moci do Moskvy a dominance centrální Komunistické strany Sovětského svazu, která si uzurpovala výkon moci a zanechala za sebou nevyvinuté a slabé instituce. WHITMORE, S.: *State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*. New York 2004, str. 3.

¹²⁸ Ibid., str. 2–10.

¹²⁹ Jedná se především o systém fungování stran (jejich disciplína a ideologická vybavenost), výborů a podvýborů a samotné chování aktérů, jež by mělo vždy odpovídat ústavnímu rámci.

navracel k Leninově vládě, kterou se nechal inspirovat především v oblasti reformy institucí. Navenek Gorbačovova politika sice propagovala ideje přímé demokracie (především skrze tzv. sověty¹³⁰), ale ve skutečnosti byla moc ve státě striktně vertikální a nejvíce pravomocí držel Nejvyšší sovět.¹³¹ Pokud k tomuto aspektu přidáme absenci systému brzd a rovnováh a naprosté ignorování rozdělení mocí (tj. exekutivní, legislativní a soudní), vyjde nám rovnice, jejímž výsledkem je institucionální nastavení, které *de facto* i teoreticky odporuje demokratickému systému. Whitmore předpokládá, že právě tento faktor sehrál ústřední roli v utváření ukrajinské demokracie 90. let, jelikož chabá institucionalizace v zásadě předurčila nástup silných prezidentů v polovině desetiletí a následné posouvání režimu k autoritářství.¹³²

První polovina devadesátých let symbolizovaná Kravčukovým prezidentstvím je přehlídkou institucionálního chaosu, který se postupně prohluboval. Právní vakuum, ve kterém se nový stát ocitl, představovalo skutečné nebezpečí pro demokratické směřování, jelikož nebyl zajištěn legislativní rámec, jenž by určoval „pravidla hry“ (tvorba nové ústavy sice byla zahájena v letech 1992–1993, ale k jejímu konečnému přijetí došlo až v roce 1996). Tomu odpovídalo i složení poslanecké sněmovny (ukr. *Верховна Рада*), ve které se sice postupně utvářely ideologické proudy (levice, střed a pravice), ale interní organizační disciplína stran byla mizivá.¹³³ Levicové síly, jež se na dlouhou dobu¹³⁴ staly nejsilnější frakcí v ukrajinském parlamentu, procházely během 90. let dynamickým vývojem. Po zákazu komunistické strany v roce 1991 se mnozí její bývalí členové (spíše proreformně zaměřeni) přeskupili kolem osoby Oleksandra Moroze, předsedy Socialistické strany Ukrajiny, jež měla v parlamentu 30 až 40 křesel, a která představovala oproti staré a konzervativní nomenklatuře progresivní stranu akcentující politický pluralismus. Přesto otázka obnovení komunistické strany visela dlouho ve vzduchu a stala se aktuální v roce 1993, kdy i přes odpor národních demokratů byla

¹³⁰ Sověty vznikly během první ruské revoluce v roce 1905 a představovaly sdružení pracujících, přičemž sehrály ústřední roli během říjnové revoluce v roce 1917. Během existence SSSR představovaly řídicí jednotku (politickou organizaci), jež vytvářela vertikálu moci (hlavním sovětem byl tzv. Nejvyšší sovět, přičemž každá republika SSSR měla svůj vlastní a na vrcholu vertikály stál všesvazový Nejvyšší sovět SSSR).

¹³¹ WHITMORE, S.: *State-Building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*, New York 2004, str. 24–26.

¹³² Zde je nutné připomenout, že i Kravčukovo prezidentství bylo poznamenáno snahami o zvýšení pravomocí. Tento faktor zapadá do celkového institucionálního směřování prakticky všech postkomunistických zemí, ve kterých během 90. let došlo ke zvýšení autoritářských tendencí.

¹³³ Stranické rozložení vycházelo z parlamentních voleb v roce 1990, ve kterých složily většinu levicové strany (komunisté a pozdější socialisté), jež vytvořily tzv. „skupinu 239“. Proti tomuto uskupení se postavily demokratické síly pod názvem Narodna Rada (dohromady 127 křesel, 27 % hlasů)

¹³⁴ Komunistická strana Ukrajiny si dlouho držela pozici nejsilnějšího politického uskupení v ukrajinském parlamentě. V parlamentních volbách v roce 1998 získala přes 25 % hlasů a získala 121 křesel. Z této pozice byla sesazena až v roce 2002, kdy ji porazil blok Naše Ukrajina Viktora Juščenka (téměř 25 % hlasů). Více v: *Особливості виборчого процесу та результати парламентських виборів 2002 року. Інститут політики.* [online: <https://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=inst>, cit. 17. 2. 2024].

obnovena.¹³⁵ Tento aspekt sehrál důležitou roli především v pozdějším vývoji, jelikož tím bylo výrazně posíleno konzervativní sovětské křídlo komunistů. Centristé, kteří představovali nejmenší skupinu a byli reprezentováni stranou Nová Ukrajina, akcentovali ekonomickou liberalizaci, ale zároveň stáli proti Kravčukově představě nového státu, jeho (ne)prosazování ekonomických reforem a špatnému postavení Ukrajiny v mezinárodní politice.¹³⁶ Nejdynamičtější vývoj však můžeme sledovat u pravice. V roce 1992 došlo k silnému politickému zemětřesení v uskupení Ruch, vyvolaném neshodami členů ohledně podpory Kravčuka. Ideologické pnutí rozdělilo dosavadní dominantní a progresivní občanské hnutí na několik menších stran (Demokratická strana Ukrajiny, Ukrajinská republikánská strana a jiné). Samotný Ruch se posléze transformoval do samostatné a organizované strany. Přes politické neshody a různé krize se však ukrajinská pravice dokázala shodnout na základním ideologickém rámci, který určoval její politiku: akcentace ukrajinského jazyka, tržně a demokraticky orientovaná politika, integrace s evropskými institucemi a jistá míra protiruských postojů.¹³⁷ Je nutné připomenout, že animozita mezi ideologickými rivaly v parlamentu (levice-pravice) byla vysoká a často pronikala i na úroveň společnosti – jedním z takových příkladů, kdy politická krize pronikla hluboko do veřejnosti, může být hladovka studentů v říjnu roku 1990.¹³⁸ Občanská společnost byla v prvních letech nezávislosti aktivizována a politicky mobilizována především pravicovými stranami, jež se mnohdy, i přes svoje minoritní postavení v parlamentu, dokázaly prosadit.

V souvislosti s 90. lety v Ukrajině je často opomíjena éra Kravčuka, který je neprávem zastíněn pozdějším soubojem mezi Leonidem Kučmou a parlamentem. A. Kolodii definuje prvního ukrajinského prezidenta jako ztělesnění dobrých i špatných vlastností dvou postsovětských reformátorů – M. Gorbačova a B. Jelcina. Neurčitost a nečitelnost jeho osoby mnohdy podněcovaly badatele chápat ho v negativním světle – jako neschopného politika, jehož role radikálního reformisty se ukázala být neúspěšná.¹³⁹ Kravčukovo prezidentství můžeme chápat jako čisté balancování mezi jednotlivými společenskými skupinami, kdy si

¹³⁵ WOLCZUK, K.: *The Moulding of Ukraine. The Constitutional Politics of State Formation*. New York 2001, str. 108–109.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid., s. 105–106.

¹³⁸ Tzv. Revoluce na žule proběhla na Náměstí Nezávislosti v Kyjevě v říjnu 1990 (dříve Náměstí Říjnové revoluce) a zúčastnilo se jí 158 osob (převážně studentů z celé Ukrajiny) a postupně i 11 poslanců. Požadavky demonstrujících se týkaly především přijetí Deklarace o nezávislosti Ukrajiny a dalších důležitých (nejen) volebních zákonů. Požadovali i demisi V. Masola, tehdejšího premiéra. Více v: АДAMOVIЧ, С.В.: Революція на граніті 1990 р. та Помаранчева революція 2004 р.: у пошуках ідеї соборності. *Відкриті архіви підрозділів ІННУ*, 2012. [online: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/6131>, cit. 17. 2. 2024].

¹³⁹ KOLODII, A.: Temporary Post-Communist Authoritarianism and Democracy: Ukraine 1990–1994. In: *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa*. Ed. MAČKÓW, J. Wiesbaden 2009, str. 151. [online: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-531-91615-6>, cit. 18. 2. 2024].

uvědomoval, že pokud si chce uchovat moc, musí se dohodnout i s různými zájmovými skupinami (silnými oligarchickými klany a celkově ekonomickou mafí). Samozřejmě, často se můžeme setkat s jeho hodnocením jako nekompetentního politika, který se ocitl v naprosto nové situaci a nevěděl, jak se v demokratických podmínkách pohybovat. Tento náhled je však velice zjednodušující. Jeho jméno se sice neotisklo do označení epochy (jako např. kučmismus), na druhou stranu Kravčukova politika dokázala uchovat a pokojně a demokraticky předat moc do rukou druhého prezidenta. Jeho chápání institucionálního rozvržení moci, kde prezident zabezpečuje tzv. *state-building* a ekonomické otázky jsou doménou vlády, odpovídalo situaci během prezidentova mandátu. Přesto můžeme v jeho vládě spatřovat určité prvky autoritářského směřování.

Během období 1991–1993 Ukrajina ekonomicky výrazně upadala,¹⁴⁰ což silně reflektovala společnost. V této chaotické a nebezpečné atmosféře se Kravčuk pokusil několikrát prosadit v parlamentu zvýšení svých exekutivních pravomocí v domnění, že bude sám schopen ekonomickou situaci zlepšit, přičemž dvakrát byl jeho návrh zamítnut, a proto byl nucen nakonec tento postup prosadit prezidentským dekretem.¹⁴¹ I přes jeho snahu se však hospodářská krize výrazně prohlubovala a společnost (a politická situace) se postupně polarizovala.

3.3. KUČMISMUS JAKO REALITA UKRAJINSKÉ VŠEDNOSTI – SITUACE OD 1994 DO 1999

Leonid Kučma se dostává k moci již za prezidentství Kravčuka, který ho dosazuje do pozice premiéra v době hluboké ekonomické krize s nadějí na rychlejší přijímání reforem. Na tomto postu však vytrval pouze do června 1993, kdy byl nucen odejít z důvodu velkých stávek donbaských horníků, jejichž ekonomická situace byla již neúnosná.¹⁴² Prezidentské volby v červnu 1994 byly i z tohoto důvodu pro mnohé překvapením. Zdánlivě pevná pozice

¹⁴⁰ Ukrajina zažívala v letech 1990–1994 nejtvrďší ekonomickou krizi, kdy se každoročně HDP snižovalo v rozmezí 9–22 %. Celkově v tomto období došlo ke snížení HDP o polovinu a propad se nadále (už ale pomaleji) prohluboval. Společnost byla krizí výrazně zasažena, jelikož vysoká hyperinflace razantně snížila hodnotu peněz a zároveň došlo k hlubokému propadu průmyslové produkce. Více v: SUTELA, P.: *The Underachiever: Ukraine's Economy Since 1991*. *Carnegie Endowment for International Peace*. [online: <https://carnegieendowment.org/2012/03/09/underachiever-ukraine-s-economy-since-1991-pub-47451#:~:text=Ukraine%27s%20economy%20contracted%20annually%20between,decline%20continued%20throughout%20the%20decade.,> cit. 18. 2. 2024].

¹⁴¹ KOLODII, A.: *Temporary Post-Communist Authoritarianism and Democracy: Ukraine 1990–1994*. In: *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa*. Ed. MAČKÓW, J. Wiesbaden 2009, str. 153. [online: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-531-91615-6>, cit. 18. 2. 2024].

¹⁴² ZYGAR, M.: *War and Punishment. The Story of Russian Oppression and Ukrainian Resistance*. London 2023, str. 170.

dosavadního prezidenta byla náhle otřesena vítězstvím Kučmy,¹⁴³ který se do čela státu dostal i přes nepřítel médií a díky své politice, přizpůsobující se regionální diferenciaci Ukrajiny. Není tajemstvím, že za nově zvoleným ukrajinským prezidentem stály i rozsáhlé zdroje tzv. dněpropetrovského klanu, který byl ovládán budoucím premiérem Pavlem Lazarenkem a jehož součástí byl právě i Kučma. Tento aspekt pak bude hrát roli i v klanových oligarchických „válkách“, jež se vedly mezi dněpropetrovským a doněckým klanem o přístup k moci ve státě.¹⁴⁴

První Kučmův prezidentský mandát je poznamenán erozí ukrajinské demokracie, jež se postupně transformovala do kvazi-autoritářského režimu¹⁴⁵ se svými specifickými atributy (oligarchická provázanost, klanové soupeření a silová pozice ukrajinského prezidenta). Přesto by byla chyba chápat toto období prizmatem jednoduché binární soustavy demokracie – autoritářství. Parlamentními volbami a zvolením nového prezidenta se uzavírá post-sovětská éra ovlivněná euforií z nabytí nezávislosti a začíná skutečná ukrajinská politika. T. Kuzio tento přerod popsal jako konec ukrajinského romantismu první poloviny 90. let a počátek pragmatismu Kučmovy politiky.¹⁴⁶ Specifičnost role ukrajinských prezidentů tkví především v umění balancovat mezi jednotlivými vlivy, které mohou jejich pozici ohrozit. Typickým příkladem je i Kučma, jenž si dobře uvědomoval obtížnost své situace, která je ohrožena hlubokou ekonomickou krizí, vlivnými skupinami (oligarchy) a zároveň znepráteným parlamentem. Podobnou situaci bylo nutné řešit i na mezinárodní půdě, kde byla aktivizována mnohovektorová politika s akcentem na západní instituce (především Mezinárodní měnový fond).¹⁴⁷ Balancováním a „natahováním“ politiky zároveň dosahoval konsenzuálních

¹⁴³ V druhém kole získává plných 52 % hlasů, zatímco Kravčuk pouhých 45 %.

¹⁴⁴ Pro srov.: KUZIO, T.: Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma. *Communist and Post-Communist Studies*, 2005, roč. 38, č. 2, str. 167–190. [online: <https://online.ucpress.edu/cpcs/article-abstract/38/2/167/743/Regime-type-and-politics-in-Ukraine-under-Kuchma>, cit. 25. 2. 2024]. Dále: MATSUZATO, K.: Semipresidentialism in Ukraine: Institutional Centristism in Rampant Clan Politics. *The Journal of Post-Soviet Democratization*, 2005, roč. 13, č. 1, str. 45–60. [online: https://www.researchgate.net/publication/250209499_Semipresidentialism_in_Ukraine_Institutionalist_Centristism_in_Rampant_Clan_Politics_1, cit. 25. 2. 2024].

¹⁴⁵ Výsledný politický systém přijatý ústavou v roce 1996 nenazývá přímo autoritářským z důvodu srovnání s vývojem okolních postkomunistických států, kde posun byl daleko radikálnější (viz Bělorusko nebo Rusko). Tento argument můžeme podložit i samotným postavením prezidenta v rámci ústavního práva. Z hlediska pravomocí stojí ukrajinský prezident daleko za téměř všemocným běloruským a zároveň i za ruským prezidentem, jenž má (z čistě právního hlediska) podobnou pozici jako např. francouzský prezident. Více v: CARRIER, M.: Institutional Change, Power, and Political Executives in Ukraine under the Kuchma Presidency. *Studies of Changing Societies Journal*, 2012, roč. 1, č. 2, str. 81–112. [online: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4032818>, cit. 27. 2. 2024].

¹⁴⁶ KUZIO, T.: *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. New York 1997, str. 91.

¹⁴⁷ Kučma musel vyrovnávat především ukrajinské vztahy s Ruskem (hlavně v rámci organizace SNS) se západoevropskými zeměmi. Jeho počáteční „vratká“ pozice na postu prezidenta vyžadovala zlepšení ekonomické situace, čímž by si zajistil širokou podporu veřejnosti. Z tohoto důvodu navázal spolupráci s EU, GATT nebo Radou Evropy.

stanovisek a podpory pro svá řešení mezi levicovými a pravicovými voliči a poslanci, což dále posilovalo jeho flexibilní pozici.

Postupné posilování prezidentských pozic, zahájené již v roce 1994, probíhalo na pozadí připravující se ústavy jako konečného bodu, ke kterému směřovali všichni političtí aktéři. Kučma prakticky od začátku svého prezidentského mandátu nutně potřeboval mocenské zajištění na nižší úrovni (místní administrativa), čehož dosáhl zesílením vertikální struktury exekutivy skrze několik dekretů.¹⁴⁸ Zkušenosti z Kravčukovy éry fungující v *de facto* právním vakuu, jenž znatelně brzdilo jakýkoliv exekutivní rámec politiky, ekonomické potíže a problémy s Krymem,¹⁴⁹ znatelně uspišily Kučmovy aspirace k prezidentskému systému vlády – prezident sám řešení těchto problémů podmiňoval „vládou tvrdé ruky“ a nutností rozsáhlé politické reformy.¹⁵⁰ V této otázce však tvrdě narazil na odpor ukrajinského parlamentu, jež odmítal ustoupit v oblasti předání svých pravomocí do rukou prezidenta. Mocenský střet, započatý prezidentovým vzestupem na konci roku 1994, částečně (a zdánlivě) utichl v následujícím roce, kdy došlo ke kompromisu mezi parlamentem (především levicovými stranami v čele s předsedou parlamentu O. Morozem) a prezidentem. Smysl tzv. Ústavní smlouvy (ukr. *Конституційний Договір*) tkvěl především v nutnosti přijetí nové ústavy do roku od nabytí platnosti kompromisu z roku 1995 a také v narovnání mocenských pozic na úrovni parlament – prezident (především skrze články 19 až 28 Ústavní smlouvy).¹⁵¹

I přes velkou animozitu hlavních aktérů, jež byla mnohdy poháněna ideologickými a osobními antipatiemi, došlo k uchování politického konsensu na vytvoření základního zákona a shody ohledně národních zájmů. Prezidentovy pozice sice byly posíleny a došlo k vychýlení

¹⁴⁸ Zde vystupují do popředí především dekrety ze srpna 1994 a následné založení Rady regionů v září stejného roku, jež byla Kučmovi důležitou oporou v propagaci jeho pohledu na ekonomické a politicko-legislativní reformy.

¹⁴⁹ Více v: SASSE, G.: Die Krim – regionale Autonomie in der Ukraine. Forschungsbericht. *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. Köln 1998, s. 33. [online: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/4361/ssoar-1998-sasse-die_krim_-_regionale_autonomie.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-1998-sasse-die_krim_-_regionale_autonomie.pdf, cit. 2. 3. 2024].

¹⁵⁰ Ми отримали Основний Закон і власну валюту. *Голос України*, 29. 3. 2011. [online: <http://www.golos.com.ua/article/113477>, cit. 27. 2. 2024].

¹⁵¹ Ст. 19–28 Конституційного Договору 1995 на підставі Закону N 254/96-ВР від 28. 6. 1996. *Архів Верховної Ради України*. [online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>, cit. 27. 2. 2024].

samotného režimu blíže k prezidentskému systému,¹⁵² ale oproti Bělorusku bylo uchováno „normální“ a alespoň formálně demokratické fungování institucí (exekutivních i legislativních) a na rozdíl od Ruska nedošlo k silovému a agresivnímu řešení situace. Jinými slovy, prezident byl nucen sepsat ústavu spolu s parlamentem, který si i nadále uchoval zásadní postavení v rámci ústavně-právního systému Ukrajiny.¹⁵³ Silové protlačení ústavy a prezidentovy snahy o obcházení parlamentu cestou referend však vyvolávají mnohé pochybnosti o správnosti formy přijetí základního zákona. Do té doby platná sovětská ústava sice hovoří o nutnosti přijímat důležitá rozhodnutí týkající se chodu státu skrze všesvazovou diskuzi,¹⁵⁴ ale jeho praktické využití bylo velice sporadické. Exploatace ústavního práva v praxi (resp. jeho praktické vynucování) je neoddělitelně spojena s jeho teoretickým ukotvením, čímž tento fakt výrazně koliduje se situací a ústavním chaosem v Ukrajině v první polovině 90. let, kdy platná sovětská ústava nebyla prakticky nijak aplikována v praxi – tzn. ústavní rámec i přes svoje výrazné nedostatky existoval, ale nebyl nijak uplatňovaný. Z těchto aspektů můžeme vyvodit, že moc v nově vzniklém státě se uplatňovala *ad hoc*, byla výrazně neinstitutionalizovaná a byla náchylná k různým vnějším vlivům.¹⁵⁵ Přesto nelze souhlasit s názorem některých badatelů, že Kučmovy kroky byly v tomto ohledu neústavní. Pokud přistoupíme na argumentaci o nedělitelném aspektu ústavní teorie a jejího uplatňování v praxi, musíme zákonitě uznat, že prezidentovy kroky byly *de facto* i *de iure* ustanovujícími (tedy že zakládaly určitý právní základ). Jednoduše řečeno, nemohly odporovat ústavním zákonům, jelikož žádné prakticky neexistovaly. V otázce referend vychází do popředí i samotný postup Kučmy. Politické mimikry, přizpůsobující se regionální diferenciaci a momentálnímu naladění obyvatelstva, představovaly Kučmův triumf v boji proti ve společnosti neoblíbenému parlamentu.¹⁵⁶ Při

¹⁵² Pozice prezidenta v ústavním systému Ukrajiny z hlediska pravomocí se v letech 1994–1996 dynamicky proměňovala. Pokud srovnáme prezidentské pravomoci definované Ústavou z roku 1996 s Ústavní smlouvou nebo dokonce s tzv. březnovým návrhem z roku 1995, zjistíme, že základní zákon nastoluje „asymetrickou rovnováhu“ na úrovni prezident-parlament. Ústava např. nově definovala možnost sesazení prezidenta (tzv. impeachment), ale jen za ústavou daných podmínek (a naopak, prezident mohl parlament rozpustit, ale za jistých podmínek určených ústavou). Kučma sice v rámci ústavy dosáhl určitého politického vítězství, ale zároveň musel z mnoha svých mocenských pozic ustoupit a dělit se s dalším právním tělesem (parlamentem, Ústavním soudem atd.). DUBECKÝ, J.: *Role prezidenta v ústavním systému Ukrajiny v letech 1994–1999*. Bakalářská práce. Praha 2020, str. 43–44. [online: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/152516/130304123.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, cit. 27. 2. 2024].

¹⁵³ ПЛОХИЙ, С.: *Врата Европы. История Украины*. Москва 2018, str. 327.

¹⁵⁴ Ст. 5, Глава I Конституции РСФСР 1978 г. ГАРАНТ. [online: <https://base.garant.ru/183126/>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁵⁵ Pro diskuzi: БАРАБАШ, Ю. Опыт конституционного реформирования в Украине: в поисках европейского идеала. *Сравнительное Конституционное Обозрение*, 2014, roč. 98, č. 1, str. 22–33. [online: <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-konstitutsionnogo-reformirovaniya-v-ukraine-v-poiskah-evropeyskogo-ideal>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁵⁶ SUBTELNY, O.: *Ukraine: A History*. Toronto 2000, s. 577.

přemýšlení o vývoji ukrajinské státnosti a ústavnosti nelze opomenout společenský a ideový (lépe řečeno identitární) rozměr problematiky.

Politická a společenská diverzita ukrajinského prostředí byla již mnohokrát objektem vědeckého zkoumání. Do širšího společenského diskurzu pronikla představa o Ukrajině jako zemi rozdělené na dvě téměř shodné poloviny (často se opakuje chybné a zavádějící tvrzení o rozdělení Ukrajiny na pravobřežní a levobřežní), které se navzájem odlišují jak jazykově, tak i svými politickými a ideologickými preferencemi. V podobném duchu se pokoušel charakterizovat heterogenitu tohoto prostředí i ukrajinský historik M. Rjabčuk, jenž tak činil prizmatem postkoloniálního diskurzu.¹⁵⁷ Rjabčuk definoval „dvě Ukrajiny“ – ruskojazyčnou a ukrajinskou a pojímal je jako dvě uzavřené a konsolidované jazykové skupiny, jež mají odlišné politické motivace. Výsledky parlamentních voleb do roku 2002 tento pohled více méně potvrzují.¹⁵⁸ Přesto narativ o „dvou Ukrajinách“ dostatečně nevysvětluje specifika tohoto prostředí. Jaroslav Hrycak se staví do opozice vůči tomuto pohledu a odmítá posuzovat heterogenitu ukrajinského území z hlediska etnických nebo jazykových predispozic obyvatelstva. Hrycak si naopak všímá silných regionálních rozdílů a dochází k názoru, že pro motivaci individua je nejdůležitějším region, kde žije. Jak sám říká: „(...) *odpověď, kterou nejčastěji dostanete nejvíce závisí na tom, kde je interview uskutečňováno – Lviv nebo Doněck – poté na sebeidentifikaci a naposledy na jazyku.*“¹⁵⁹ Důležitým faktorem, který určuje politické motivace ukrajinského obyvatelstva, je i jeho koherentnost (resp. jeho ukotvenost). Z výzkumů veřejného mínění vyplývá, že zatímco východní části země (kde žije převážně rusky mluvící obyvatelstvo), jsou co do politických preferencí a otázek sebeurčení výrazně fluidní, západ Ukrajiny (soustředěný především kolem Lvova) je naopak stabilní a koherentní.¹⁶⁰

¹⁵⁷ RIABCHUK, M.: Ukrainian Culture after Communism: Between Post-Colonial Liberation and Neo-Colonial Subjugation. In: *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*. Ed. PUCHEROVÁ, D. – GÁFRIK, R. Boston 2015, str. 343–345. [<https://brill.com/display/book/edcoll/9789004303850/B9789004303850-s019.xml>, cit. 2. 3. 2024]. Pro diskuzi: RIABCHUK, M.: Two Ukraines Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence? *Studies in Ethnicity and Nationalism*. 2015, roč. 15, č. 1, str. 138–156. [online: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/sena.12120>, cit. 2. 3. 2024]. Dále: HRYTSAK, Y.: Ukraine in 2013–2014: A Political Geography. In: *Regionalism without Regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Ed. SCHMID, U. – MYSHLOVSKA, O. Budapest 2019, str. 367–392. [online: <https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctvs1g8jn>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁵⁸ Během parlamentních voleb konajících se v letech 1994, 1998, 2002 byla Ukrajina politicky rozdělena na dvě nesouměrné poloviny (pokud nebudeme počítat regiony, jež se z tohoto pohledu vymezují a představují spíše výjimku). Zatímco na východní a jižní Ukrajině tradičně vítězily levicové síly (především komunisté), tak na západě, a během voleb v roce 2002 i ve střední Ukrajině, pravicové a liberální síly. Prezidentské volby v roce 2004 a s ním spojená Oranžová revoluce tento trend potvrdily.

¹⁵⁹ HRYTSAK, Y.: On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine. In: *A Laboratory of Transnational History*. Ed. KASIANOV, G. – THER, P. Budapest 2009, str. 233. [online: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9786155211553/html>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶⁰ *Ibid.*, str. 231–234.

Kučma a celá prezidentská administrace si těchto výrazných regionálních diferenciací byla vědoma a dokázala velice umně s nimi pracovat. Již prezidentské volby v roce 1994 tento aspekt potvrdily. Zatímco ruskojazyčné obyvatelstvo vkládalo do nového prezidenta naděje spojené s uznáním ruštiny jako druhého jazyka; západní převážně ukrajinský elektorát na něj spoléhal v otázce zachování a podpoření ukrajinského národního státu (což se projevilo i v prezidentských volbách v roce 1999). Lapidárně vyjádřeno, Kučma sice vysvětloval, že Ukrajina není Rusko, ale to vše v ruštině.

3.4. KUČMOVA KVADRATURA KRUHU, ANEB DRUHÝ PREZIDENTSKÝ MANDÁT

Konec druhého tisíciletí byl ve východoevropském prostoru poznamenán hned několika zásadními událostmi. Chřadnoucí a slábnoucí ruský prezident Boris Jelcin na konci roku 1999 uvolnil místo mladému a ambicióznímu Vladimíru Putinovi, jenž nastolil novou pragmatickou, ale zároveň agresivní politiku. Pro nás však důležitější událost se odehrála v Ukrajině v říjnu a listopadu, kdy proběhly prezidentské volby, ve kterých přesvědčivě zvítězil Leonid Kučma nad Petrem Symonenkem, předsedou Komunistické strany Ukrajiny.¹⁶¹ Kučmova pozice se zdála být pevná jako nikdy dříve. Přesto se schylovalo k bouři, jež zásadním způsobem ovlivnila ukrajinskou společnost a politiku, a která do jisté míry předznamenala události roku 2004 a tzv. Oranžovou revoluci.¹⁶²

V průběhu roku 2000 se do rukou Oleksandra Moroze dostaly nahrávky odposlechů, jež měly nepřímo dokazovat¹⁶³ zapojení Kučmy do vraždy známého novináře Heorhije Gongadse, jenž kriticky vystupoval proti prezidentovi. Politická krize vyvolaná tzv. kazetovým skandálem aktivizovala občanskou společnost proti Kučmovi a jeho okolí a jeho „špinavým“ praktikám. Hnutí „Ukrajina bez Kučmy“¹⁶⁴ však nemělo jen dalekosáhlé vnitropolitické následky, ale

¹⁶¹ V prvním kole prezidentských voleb 31. října 1999 se utkali dosavadní prezident a nezávislý kandidát L. Kučma, P. Symonenko za Komunistickou stranu Ukrajiny, Oleksandr Moroz za Socialistickou stranu Ukrajiny a Natalja Vytrenko za Progresivní socialistickou stranu Ukrajiny. Vítězem se stali L. Kučma s 36,49 % hlasů a P. Symonenko s 22,24 % hlasů. Ve druhém kole jasně zvítězil dosavadní prezident s 56,25 % a Symonenko s pouze 37,80 % hlasů.

¹⁶² KUZIO, T.: From Kuchma to Yushchenko Ukraine's 2004 Presidential Elections and the Orange Revolution. *Problems of Post-Communism*, 2005, roč. 52, č. 2, str. 42. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10758216.2005.11052197>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶³ Přímé zapojení Kučmy do vraždy novináře se nikdy nepotvrdilo. Přesto v roce 2013 zástupce generálního prokurátora Ukrajiny Renat Kuzmin řekl, že shromáždil dostatečné materiály, dokazující prezidentovu aktivní účast na vraždě. Прокуратура України: Кучма причастен к смерті Гонгадзе. *BBC News Русская служба*, 20. 2. 2023. [online: https://www.bbc.com/russian/international/2013/02/130220_kuchma_ukraine_kuzmin_gongadze, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶⁴ Jedná se o sérii masových protestů vedených ukrajinskou politickou opozicí v letech 2000–2001 požadující odchod dosavadního prezidenta.

razantně ovlivnilo i postavení Ukrajiny na mezinárodním poli.¹⁶⁵ Politický otrěs také přeskupil a aktivizoval ukrajinskou opozici, jež v parlamentních volbách v roce 1998 utrpěla porážku.¹⁶⁶ Nově vzniklé Fórum národní spásy, které se následně transformovalo do Bloku Julie Tymošenkové, zastřešující několik stran včetně Baťkivščyny, se spolu s dalšími (především socialisty) chopily příležitosti a postavily se do čela protikučmovského tábora. Tehdejší místopředsdkyně Juščenkovy vlády (v letech 1999–2001) se postupně stala nežádoucí a byla obviněna z korupce a uvězněna. Krize vygradovala v březnu 2001, kdy došlo k největším protestům a drastickému zásahu policie proti demonstrujícím, čímž státní moc deklarovala neochotu přistoupit na jakýkoliv kompromis.¹⁶⁷ Prezident sice dokázal přečkat zásadní politickou krizi, ale toto Pyrrhovo vítězství ztlačilo prezidentovu pozici. Sice neznamenal Kučmův pád, ale výrazně ohrozilo legitimitu vládnoucí elity, zdiskreditovalo prezidenta samotného a probudilo především mladé lidi z dosavadní politické apatie.¹⁶⁸

Postupná aktivizace opozice, sílící občanská společnost, podpořená privatizací a ekonomickou liberalizací, vynesly do popředí ještě jednoho zásadního aktéra – Viktora Juščenka, dosavadního premiéra, jehož hnutí Naše Ukrajina v parlamentních volbách v roce 2002 získalo rekordních 23,5 % hlasů.¹⁶⁹ Zároveň došlo k nastartování trendu postupného poklesu volebních zisků komunistů, čímž se pravicové (ne-oligarchické) strany staly hlavní silou opozice. Přes špatné volební výsledky strany Za jednotnou Ukrajinu, jistě travestie ruské Putinovy mocenské základny Jednotné Rusko, jež zároveň demonstrovala Kučmovy snahy o proniknutí do parlamentu, se však prezidentova administrativa dokázala přizpůsobit nastalé situaci a přejít do ofenzívy. Nejen že se překvapivě podařilo dostat pod státní kontrolu většinu

¹⁶⁵ Kučmova pozice se na mezinárodním poli stále více zhoršovala kvůli jeho autoritářským tendencím. Velkou ranou bylo pro Ukrajinu jeho rozhodnutí prodat Iráku technologicky vyspělé protiletadlové radary v roce 2000, čímž narušil sankce OSN. Více v: NIEKERK, van P. – VERLÖY, A.: Special Report: Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq. *The Center for Public Integrity*, 15. 4. 2002. [online: <https://publicintegrity.org/national-security/special-report-kuchma-approved-sale-of-weapons-system-to-iraq/>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶⁶ Parlamentní volby v roce 1998 vyhrála drtivě Komunistická strana Ukrajiny s 25,44 % všech hlasů. Na druhém místě skončil Ruch s téměř 10 % hlasů a na třetím socialisté v čele s O. Morozem s téměř 9 %. Je však nutné dodat, že tento výsledek byl pouze v tzv. poměrné části. Parlamentní volby v roce 1998 byly uskutečněny pomocí smíšeného volebního systému, kdy v poměrné části bylo celkem zvoleno 8 stran, kdežto ve většinové až 22 stran. Ukrajinský volební systém byl v druhé polovině 90. let změněn na smíšený, ve kterém byla volena polovina poslanců v tzv. poměrné části (celkem 225) a druhá polovina ve většinové části. Více v: Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). *Центральна Виборча Комісія*, 29. 3. 1998. [online: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html?kodvib=1>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶⁷ ZYGAR, M.: *War and Punishment. The Story of Russian Oppression and Ukrainian Resistance*. London 2023, str. 202–203.

¹⁶⁸ KUZIO, T.: Oligarchs, Tapes and Oranges: ‘Kuchmagate’ to the Orange Revolution. *Journal of Communist Studies and Transitions*, 2007, roč. 23, č. 1, str. 44. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13523270701194839?needAccess=true>, cit. 2. 3. 2024].

¹⁶⁹ ASLUND, A.: Left Behind: Ukraine’s Uncertain Transformation. *The National Interest*, 2003, č. 73, str. 110. [online: https://www.jstor.org/stable/pdf/42895646.pdf?refreqid=fastly-default%3Aec50dde3151285dd32f665dfb972ad6b&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1, cit. 2. 3. 2024].

médií (především zásluhou V. Medvedčuka, hlavy prezidentské administrace),¹⁷⁰ ještě rok předtím ale došlo k odvolání V. Juščenka z pozice premiéra a jeho nahrazení Anatolijem Kinachem a posléze Viktorem Janukovyčem (od roku 2003 předsedou Strany regionů), jehož proprezidentský postoj upevňoval vratkou pozici Kučmy.

S přibližujícím se koncem prezidentského mandátu bylo potřebné vyřešit složitou kvadraturu kruhu – jak zůstat u moci i přes všechny nepříznivé okolnosti a konec mandátu.¹⁷¹ Prezident spolu s jeho okolím (v čele s Medvedčukem) předpokládal, že Janukovyčovy možnosti výhry v prezidentských volbách jsou dosti omezené.¹⁷² Z tohoto důvodu se na pozadí počínajícího volebního klání o prezidentský mandát začala rozehrávat partie, jež následně přivedla Ukrajinu ke kritickému roku 2004. Prezident se snažil uchovat si alespoň nějakou moc (resp. vliv na ni), proto začal propagovat změny, jež za jeho dřívější vlády byly prakticky nemyslitelné. Je pravděpodobné, že si Kučma dobře uvědomoval slabost ukrajinské politiky a parlamentu samotného, která tkvěla ve velmi organizačně slabých stranách a nedostatečně institucionálně vyvinutých frakcích. Proto se snažil již od roku 2002 prosadit ústavní změny, jež by následně vedly k přechodu politického systému na parlamentně-prezidentskou republiku. Hlava státu by v tomto případě přišla o řadu svých dosavadních pravomocí a zásadně by tak byla vychýlena (ve prospěch parlamentu) dosavadní mocenská rovnováha mezi prezidentem a parlamentem. Samozřejmě, tato iniciativa byla zprvu namířena proti opozici, s cílem jejího rozštěpení a odvrácení pozornosti od skandálů, které doprovázely Kučmu, přesto tyto plány předznamenávaly určitou liberalizaci ukrajinské politiky. Kalkulace plně odpovídala pragmatismu dosavadního prezidentova postupu a jeho vůli zůstat u moci. Zatímco silný prezidentský mandát by mohl znatelně ohrozit přístup Kučmy k vrcholné politice (navíc v situaci, kdy volebním průzkumům dominoval opozičně naladěný V. Juščenko), republika založená na parlamentním systému by byla v ukrajinském případě poměrně nestabilní a vedla by k možnosti znovuzískat moc ve státě.¹⁷³

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Je důležité dodat, že Kučma se snažil ucházet se o třetí mandát, což mu bylo překvapivě schváleno Ústavním soudem, jenž se tímto rozhodnutím zdiskreditoval. Přesto však prezident tuto možnost rychle opustil, jelikož si uvědomoval míru celospolečenského napětí a odporu vůči jeho osobě spojeného s různými aférami.

¹⁷² Navíc kvůli provázanosti politiky a oligarchických struktur bylo patrné, že v rámci soubojů obou dominantních oligarchických klanů (dněpropetrovského a doněckého), je jeho pozice jako premiéra a možného prezidentského kandidáta (a bývalé hlavy Doněcké oblasti) vratká. Janukovyče navíc „doháněla“ jeho historie, jelikož byl všeobecně známý jeho kriminální rejstřík ze 70. let. Povedlo se mu tedy to, co mnohým ne – zneprátelit si jak širokou veřejnost, tak i vládnoucí kruhy.

¹⁷³ HARAN, O. – PAVLENKO, R.: Political Reform or a Game of Survival for President Kuchma? *PONARS Policy Memo 294*, 2003, str. 4–5. [online: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52a0cb54-18ce-4cb8-a24c-7ac7262229f1/content>, cit. 7. 3. 2024].

Ukrajina benefitovala z více než desetiletého vývoje občanské společnosti,¹⁷⁴ jež byla nastartována ekonomickými reformami za Kučmova období a dále podnícena výrazným růstem ekonomiky za Juščenkova premiérství. Tento aspekt se projevil nejen ve vzrůstající spotřebě obyvatelstva, ale například i v rozšíření přístupu k internetu, který využívaly k roku 2004 již miliony obyvatel.¹⁷⁵ Kučma byl sice vysoce pragmatickým a schopným politikem, ale velmi špatným pozorovatelem. Je důvodné se domnívat, že rychlá proměna obyvatelstva a růst občanské společnosti nebyla z jeho strany (a také ze strany jeho okolí) výrazněji reflektována a nedošlo k adaptaci na ni. Přes tyto potíže však prezidentské okolí vedlo v prezidentské kampani vysoce „špinavou“ hru. Prezidentské volby roku 2004 ukázaly a jistým způsobem i potvrdily trvajícím rozdělení na západní (a střední) a východní (a jižní) část Ukrajiny. Zatímco západní a střední Ukrajina hlasovala výrazně pro Juščenka (který byl reprezentantem politického uskupení Naše Ukrajina), tak východ a jih země majoritně hlasovaly naopak pro Janukovyče, který sám pocházel z Donbasu.

Rok 2004 znamená pro Ukrajinu a prakticky celý východoevropský prostor zásadní změnu. Postsovětský region sice již měl zkušenosti s tzv. barevnými revolucemi (např. Buldozerová revoluce v bývalé Jugoslávii nebo Růžová revoluce v Gruzii), ale jejich vliv byl spíše lokálního charakteru. Oranžová „tsunami“, jež se v listopadu 2004 převalila přes Ukrajinu, znamenala zásadní změnu nejen pro vnitřní politiku země, ale i pro její mezinárodní postavení (především ve vztahu k Rusku).¹⁷⁶ Závažnost celospolečenské krize tkvěla v neústupnosti obou kandidátů a jejich okolí a během konce listopadu 2004 hrozila přerůst v rozsáhlé celospolečenské nepokoje. Opozice, nyní již podporována mezinárodním společenstvím (především západními zeměmi v čele s USA), opakovaně tvrdila, že volby byly zfalšované a docházelo k velkým volebním podvodům.¹⁷⁷ Rozbouřené vody se nakonec částečně uklidnily rozhodnutím Ústavního soudu o anulování výsledků druhého kola a jeho opakováním v prosinci 2004. Zároveň došlo k obměně členů Ústřední volební komise a přijetí volebních zákonů, které výrazně ztěžovaly falzifikaci výsledků voleb. Následně prošly

¹⁷⁴ KARATNYCKY, A.: Ukraine's Orange Revolution. *Foreign Affairs*, 2005, roč. 84, č. 2, str. 43. [online: <https://www.jstor.org/stable/20034274?seq=9>, cit. 7. 3. 2024].

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Zde připomeňme, že výrazným podporovatelem Janukovyče byl ruský prezident Ruské federace Vladimir Putin. Ruská média (spolu s hlavními představiteli státu) aktivně vystupovala na podporu V. Janukovyče a konzultovala navzájem kroky v prezidentské kampani. Více v: ZYGAR, M.: *War and Punishment. The Story of Russian Oppression and Ukrainian Resistance*. London 2023, str. 226–228.

¹⁷⁷ MYERS, S. L.: Ukrainian Court Orders New Vote for Presidency, Citing Fraud. *The New York Times*, 4. 12. 2004. [online: <https://www.nytimes.com/2004/12/04/world/europe/ukrainian-court-orders-new-vote-for-presidency-citing-fraud.html>, cit. 9. 3. 2024]. Pro srov.: CRAUMER, P. R.–CLEM, R. S.: Shades of Orange: The Electoral Geography of Ukraine's 2004 Presidential Elections, *Eurasian Geography and Economics*, 2005, roč. 46, č. 5, str. 364–385. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.2747/1538-7216.46.5.364>, cit. 9. 3. 2024].

Nejvyšší radou důležité právní změny, jež převáděly některé pravomoci z prezidenta na vládu, což bylo pro Kučmu výhodné, jelikož se tím zachovávala půda pro jeho další politické angažmá.¹⁷⁸ Zajímavostí a určitým potvrzením možnosti dosáhnout kompromis mezi zneprátenými aktéry byl fakt, že tyto ústavní změny byly provedeny již novým prezidentem Juščenkem v rámci dohody s Kučmou.

Vítězem prezidentských voleb byl oficiálně vyhlášen proevropsky a demokraticky zaměřený V. Juščenko. Volba ukrajinské společnosti výrazně se odklonit od „ruské praxe“ oligarchizace politiky a všeprostopujících podvodů a korupce uštědřila Rusku výrazný políček a zároveň ukázala silnou aktivizaci ukrajinské občanské společnosti, jež tak poprvé od vzniku samostatné Ukrajiny masově vystoupila za obranu svých práv.¹⁷⁹

¹⁷⁸ ZYGAR, M.: *War and Punishment. The Story of Russian Oppression and Ukrainian Resistance*. London 2023, str. 232–233.

¹⁷⁹ Vítězství Juščenka bylo pro Rusko o to bolestivější, jelikož zde byla vážná podezření, že právě Moskva stála za otrávením prezidentského kandidáta v září 2004. Ющенко отруїли діоксином, виготовленим у лабораторії. *Radio Svoboda*, 5. 8. 2009. [online: <https://www.radiosvoboda.org/a/1792920.html>, cit. 9. 3. 2024].

4. KOMPARACE BĚLORUSKÉHO A UKRAJINSKÉHO PŘÍPADU NA ZÁKLADĚ PŘÍSTUPU FORMÁLNÍCH A NEFORMÁLNÍCH INSTITUCÍ

4.1. DOPLNĚNÍ METODOLOGICKÉHO RÁMCE

Institucionální matrix (tj. soubor formálních a neformálních institucí) není možné chápat jako dichotomický systém, jenž by vytvářel dvě oddělené skupiny, mezi kterými neprobíhá žádný kontakt. Pierre Bourdieu definuje formální instituce jako soubor regulačních pravidel a postupů, jež jsou uzákoněny a spravovány určitým oficiálním orgánem, přičemž je striktně odděluje od v čase se měnících neformálních praktik a tradic, které následně charakterizuje jako tzv. *habitus*.¹⁸⁰ Interakce mezi *habitem* a světem formálních institucí následně určují chování jednotlivých aktérů a definují tak politický a socio-ekonomický život společnosti. Pro nás zásadním bodem jsou styčné plochy, kde se setkávají obě poloviny systému a interagují mezi sebou – formální sféra pomocí sankcí¹⁸¹ a neformální prostřednictvím kulturně zakotvených predispozic.¹⁸² Zde vyvstává otázka, jakým způsobem pojímat výše zmíněné vztahy – odpověď nabízí Helmke a Levitsky, kteří odmítají jednoduché konstatování, že neformální instituce pouze vyplňují formální institucionální prázdnotu (resp. jejich neefektivitu) a naopak předkládají systém vztahů, který je založen na základě dvou dimenzí účinnosti a neúčinnosti výsledků formálních a neformálních institucí. Oba autoři dodávají, že výsledky interakce mezi oběma faktory se mohou významně lišit, a proto navrhují čtyřbodový systém, který je definován vztahem neformálních institucí s formálními:¹⁸³

- a. doplňkový (*complementary*)
- b. přizpůsobující se (*accommodating*)
- c. konkurenční (*competing*)
- d. substituční (*substitutive*)

Zatímco doplňkový a přizpůsobující typ můžeme chápat jako koexistenci, konkurenční a substituční typ naopak zastupují takové případy, ve kterých jsou formální instituce slabě vyvinuty (jsou neefektivní) a výsledky neformálních institucí jsou výrazně odlišné od těch formálních. Výsledky obou typů institucí jsou v posledních dvou bodech artikulovány tak, aby

¹⁸⁰Více v: BOURDIEU, P.: Outline of a Theory of Practice. In: *The New Social Theory Reader*. Ed. SEIDMAN, S. – ALEXANDER, J. C. New York 2008, str. 80–85.

¹⁸¹ Sankcemi se myslí omezení, která formální instituce využívají k regulaci společnosti.

¹⁸² HELMKE, G. – LEVITSKY, S.: Informal Institutions and Comparative Politics. *Perspectives on Politics*, 2004, roč. 2, č. 4, str. 729. [online: https://scholar.google.com/scholar_lookup?journal=Perspectives+on+Politics&title=Informal+institutions+and+comparative+politics&volume=2&issue=4&publication_year=2004&pages=725-740&doi=10.1017/s1537592704040472&#d=gs_cit&t=1711191777536&u=%2Fscholar%3Fq%3Dinfo%3AInpdubADoC0J%3Ascholar.google.com%2F%26output%3Dcite%26scirp%3D0%26hl%3Dru, cit. 20. 3. 2024].

¹⁸³ Ibid.

se navzájem buď vylučovaly (konkurence), nebo aby jeden typ přímo nahrazoval druhý a tím pádem nebral na něho ohled (substituce).¹⁸⁴ I přes to, že tento systém byl aplikován na zemích Latinské Ameriky, domnívám se, že jeho uvedení do praxe v rámci východní Evropy se explicitně nabízí, především ve vztahu k běloruskému případu.

Kellee S. Tsai se vymezuje vůči této typologii (i když sama uznává platnost jednotlivých typů) a naopak předkládá koncept popisující tzv. adaptivní neformální instituce (ang. *adaptive informal institutions*), které se ve své podstatě shodují s body b. a c. systému Levitského a Helmkeho, avšak s tím rozdílem, že obsahují prvek kooperace. Odlišnost spočívá především ve významovém posunu samotných pojmů koexistence a kooperace. Zatímco první z nich Helmke a Levitsky vnímá spíše negativně (koexistence neznamená spolupráci), druhý z nich je veskrze pozitivní, jelikož *a priori* předpokládá společný zájem. Tsai tento aspekt definuje jako symbiózu, která ruší dosavadní zavedený opoziční systém pouhé konkurence (resp. koexistence). Autorka ukazuje, že mnoho neformálních institucí zapojených do transformačního procesu vedoucích k tržním reformám fungovalo jen díky spolupráci místních elit s občany tím způsobem, že elity záměrně dezinterpretovaly formální instituce.¹⁸⁵ Symbióza a kooperace mezi formálními a neformálními institucemi vyvstává především v ukrajinském případě, kde dochází k prorůstání oligarchických kruhů s politickou sférou a jejímu faktickému pohlcení. Zároveň ale nikdy nedošlo k substituci formálních institucí, které sice byly výrazně neefektivní (např. v případě parlamentu a jednotlivých politických stran) a docházelo k jejich ovlivňování různými zájmovými skupinami, nicméně obě formy – formální a neformální – byly na sobě závislé (žily v symbiotickém vztahu) a substituce formálních institucí, jinými slovy jejich negace, by tedy znamenala i konec neformální sféry. Během tzv. kučmismu¹⁸⁶ sice došlo k výraznému vzestupu oligarchizace politiky, jak ale uvidíme, formální instituce byly v Ukrajině zachovány a během let 2003–2004 dokonce posíleny (resp. byla posílena moc parlamentu, prezidentovy pravomoci byly naopak záměrně oslabeny), což se bude ostře míjet s běloruským případem.

Jak jsme již nastínili v metodologické části, Lukašenkův režim, Kučmovo prezidentství a role obou zmíněných prezidentů ve vývoji Běloruska a Ukrajiny budeme nahlížet z hlediska

¹⁸⁴ Více v: BARBALET, J.: Conceptualising Informal Institutions: Drawing on the Case of Guanxi. *The British Journal of Sociology*, 2023, roč. 74, č. 1, str. 71–74. [online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10099868/#bjos12984-bib-0028>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁸⁵ TSAI, K. S. *Capitalism without Democracy. The Private Sector in Contemporary China*. New York 2007, str. 36.

¹⁸⁶ Pojem kučmismus je souhrnné označení pro období vlády L. Kučmy (1994–2004). Termín je spojován především s negativními aspekty jeho vlády, jež výrazně deformovaly ukrajinskou demokracii. Výraznou součástí je právě oligarchizace politiky a propojení formálních a neformálních institucí.

šesti aspektů vlády, které vycházejí z konceptuálního ukotvení W. Merkel a A. Croissant. Každý z nich vyžaduje krátký komentář a vysvětlení. Legitimizaci vlády (něm. *Herrschaftslegitimation*) chápe Merkel skrze dodržování principů svobody a rovnosti ze strany režimu, popřípadě jejich porušování. Je důležité připomenout, že autoritářské (nebo totalitární) režimy dosahují legitimizace překračováním této „hrany lidských práv“ a naopak se orientují na „mentalitu“ či světonázor.¹⁸⁷ Přístup k vládě (něm. *Herrschaftszugang*) pojmám v užším smyslu, kde vystupuje do popředí její institucionální zakotvení. Demokratické a svým způsobem i autoritářské režimy legitimizují svoji moc (resp. vládu) skrze volby, přičemž se navzájem odlišují rozdílnou mírou vstupu neformálních institucí – v autoritářských režimech existují omezení, která jsou založena na ideologické, etnické, politické (a mnoha dalších) diskriminaci.¹⁸⁸ Autoritářské režimy jsou také typické svým monopolem vlády (něm. *Herrschaftsmonopol*), který rozlišuje původce politických rozhodnutí – demokraticky zvolený přímý/nepřímý reprezentant, nebo nedemokratický aktér, jenž není výrazně omezen formálními institucemi. Důležitým aspektem je také struktura vlády (něm. *Herrschaftsstruktur*), kde si budeme blíže všimnout funkční kapacity ústavních zákonů a rozdělení jednotlivých větví moci (včetně systému brzd a rovnováh). Nárok na vládu (něm. *Herrschaftsanspruch*) definuje funkční oddělení privátní a veřejné sféry, přičemž autoritářské režimy se v „ideálním stavu“ vyznačují „mazáním“ hranic mezi těmito sférami. Posledním, ale stejně významným aspektem, je způsob vlády (něm. *Herrschaftsweise*),¹⁸⁹ v rámci něhož budeme analyzovat dodržování ústavních principů státu. Jak ukážeme na příkladu Běloruska a Ukrajiny, některé z výše zmíněných aspektů plně nepostihují režimy obou zemí, resp. dostatečně jim neodpovídají, jelikož se vyznačují vysokou mírou fluidity.

4.2. BĚLORUSKO JAKO SPECIFICKÝ PŘÍKLAD VÝCHODOEVROPSKÉHO PROSTORU

Potíže s definováním běloruského případu nastávají již při samotné aplikaci jednotlivých typů (podle Helmkeho a Levitského). Ve třetí kapitole jsme již nastínili výrazný

¹⁸⁷ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 6–7. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid.

problém, který západní literatura nedostatečně reflektuje¹⁹⁰ – rozdíl mezi teoretickým ukotvením práva (a tedy i samotných formálních institucí) a jeho exploatací v praxi. Kontinentální a anglosaská právní tradice založená na konceptu *Rechtstaat* (popř. *État droit*) vychází z premise oboustranné kontroly legislativy a občanské společnosti, a tedy exploatace práva, která plně odpovídá přijaté legislativě (jinými slovy nedochází k explicitnímu porušování lidských práv, jelikož jsou zaručeny a chráněny oboustrannou kontrolou státních orgánů a občanské společnosti). V rámci běloruského režimu ale dochází ke kolizi již na úrovni samotných formálních institucí.

V průběhu let 1994–1996 byl v Bělorusku ústavní systém výrazně destruován skrze postupnou personalizaci v osobě A. Lukašenka a došlo tak k ustanovení vlády dominantně závislé na samotném prezidentovi, jeho okolí a vertikále moci. Ústava z roku 1994 měnila režim v prezidentský typ vlády, zaručovala hlavě státu rozsáhlé pravomoci a výrazně vychylovala rovnováhu na úrovni parlament – prezident. Následující dvě referenda (především poslední z roku 1996) upravovala základní zákon tím způsobem, že fakticky určovala hlavu státu jako původce práva (něm. *Gesetzgeber*), jelikož ho definovala jako garanta ústavnosti¹⁹¹ se schopností přímo řídit legislativní proces.¹⁹² K rozporu tedy dochází hned v samotné ústavě, která sice na jedné straně určuje jediným původcem státní moci samotný lid¹⁹³ a ochranu lidských práv pojímá jako nejvyšší hodnotu a cíl státu,¹⁹⁴ ale na druhé straně definuje prezidenta jako garanta *státnosti a ústavnosti*,¹⁹⁵ čímž neguje předešlé. Běloruská ústava je v celkovém pohledu určitým „slepencem“ jednotlivých přístupů, které si ovšem navzájem odporují a dělají z ní v praxi nepoužitelný nástroj pro regulaci politického a socio-ekonomického života – krátce řečeno zde nefungují ona pravidla hry. Do výše zmíněného problému vstupuje další faktor, jenž

¹⁹⁰ Zatímco právní věda se s tímto problémem setkává a pracuje s ním, historické vědy a především politologické tento aspekt nedostatečně akcentují při posuzování demokratičnosti východoevropských zemí. Otázka rozdílu teoretického pojetí práva a jeho praktického významu se dotýká samotné podstaty právní vědy jako takové. Zákony jsou chápány jako vysoce složitá struktura sestávající z pravidel, doktrín a principů, jejichž praktické využívání (resp. vynucování) může být odlišné od jejich teoretického pojetí. Více v: BOONIN, L. G.: *The Theoretical and Practical Approaches to Legal Reasoning*. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1963, roč. 49, str. 433–446. [online: <https://www.jstor.org/stable/23677624>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁹¹ Раздел III, Статья 79 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁹² Prezident měl právo přímo dosazovat ministry vlády, měl přímou kontrolu nad Ústavním soudem (skrze možnost dosazovat jednotlivé členy soudu a v neposlední řadě mu byla podřízena média.

¹⁹³ Раздел I, Статья 3 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁹⁴ Ibid., Раздел I, Статья 2.

¹⁹⁵ V demokraciích západního typu (včetně České republiky) je garantem ústavnosti Ústavní soud, nikoli prezident.

významně ovlivňuje politický život v Bělorusku – rozdíl mezi teoretickým chápáním legislativy a jejím praktickým využíváním.

Sovětská praxe často ústavní zákony a samotnou legislativu obcházela a využívala další kanály, skrze něž byla přijímána politická rozhodnutí. Po vyhlášení samostatného Běloruska však nedošlo k nahrazení tohoto systému jiným, efektivním, který by dosavadní negoval a vytvářel rámec, který by určoval vztahy mezi politickými aktéry a popřípadě je efektivně sankcionoval. Ústava roku 1994 sice částečně tuto roli plnila, ale její nedostatečné kvality způsobily praktické pokračování sovětské inkongruence ve vnímání a využívání legislativy v praxi.¹⁹⁶ V této fázi by však bylo chybné domnívat se, že běloruský režim můžeme vnímat jako substituční typ (podle konceptu Helmkeho a Levitského), jelikož zde nedochází k nahrazení formálních institucí neformálními (resp. jejich výsledků), ale naopak zde dochází k jisté formě „institucionálního kanibalismu“, kdy vidíme, že k substituci dochází již na úrovni samotných formálních institucí. Důležitým aspektem, který je nutné zmínit (a kterému se budeme blíže věnovat v následujících kapitolách) je i samotné přijímání důležitých ústavních zákonů, jež v letech 1994–1996 neprocházely oficiálními legislativními tělesy (resp. byly přijímány formou referend, která byla opozicí a Ústavním soudem pokládána za nezákonná). Obcházení parlamentu a Ústavního soudu, jejich marginalizace a praktické ničení legitimacy obou ústavních těles skrze budování alternativních legislativních postupů (viz přijímání zákonů skrze tzv. Celoběloruské lidové shromáždění) jen umocňovalo celkovou personalizaci politiky a v obecném měřítku významně retardovalo embryonální vývoj ústavního systému země, započatý v roce 1991. Je zřejmé, že specifičnost běloruského případu tkví ve své „plochosti“, která se projevuje nejen na úrovni formálních institucí, kde prakticky jedinou fungující institucí představuje úřad prezidenta a tzv. vertikála moci (tj. hierarchický systém místní administrativy založený na odpovědnosti vůči hlavě státu), ale také na úrovni horizontální.

Zatímco v průběhu 90. let můžeme sledovat ve východní Evropě výrazný nárůst moci oligarchických kruhů (především v Ukrajině a v Rusku), tak v Bělorusku dochází naopak k potření zárodečných klanových rodů, jež se v průběhu první poloviny 90. let stačily utvořit. Marginalizace tohoto druhu neformálních vztahů v Bělorusku představuje podle K. Matsuzato výraznou odlišnost od Ukrajiny, kde byla (a stále je) politika naopak provázána několika oligarchickými klany (viz dněpropetrovský a doněcký klan, a jiné).¹⁹⁷ Výrazná pluralita

¹⁹⁶ Sovětský režim byl známý svoji „nekonzistentní“ interpretací práva a jednotlivých sovětských ústav, které nebyly prakticky nijak dodržovány a fungovaly jen jako jakési demokratické masky celého režimu.

¹⁹⁷ MATSUZATO, K.: A Populist Island in an Ocean of Clan Politics: The Lukashenka Regime as an Exception among CIS Countries. *Europe-Asia Studies*, 2004, roč. 56, č. 2, str. 250. [online: <https://www.jstor.org/stable/4147416>, cit. 20. 3. 2024].

neformálních institucí tak svým způsobem substituovala chybějící (či nedostatečně vyvinutou) pluralitu formální sféry (politické strany, jednotlivé státní instituce) a paradoxně tak přispěla k uchování demokratického režimu, jelikož znemožňovala hegemonii jednoho nad druhým. Bělorusko se v tomto pohledu vymyká. Nejenže zde neexistovala (a neexistuje) výrazná pluralita oligarchických skupin, ale navíc zde chyběly samotné oligarchické skupiny.¹⁹⁸ Lukašenko postupným „odstraněním“ několika běloruských oligarchů sledoval jednak faktické upevnění své vnitřní moci, a zároveň potencionální ovlivňování této společenské skupiny ze zahraničí (především ze strany Ruska).

Pokud bychom argumentačně zůstali u analyzování běloruského režimu jako „plochého autoritářství“, kde veškerou moc v zemi drží diktátorsky naladěný prezident, výrazně bychom deformovaly vnímání tohoto systému. Konflikt uvnitř formální sféry a výrazné omezení neformálních institucí neznamena, že nedochází k interakci mezi těmito dvěma tělesy. I přes výrazné pravomoci běloruského prezidenta je nutná i legitimizace moci a její, alespoň *en façade*, podpora obyvatelstvem. Jak se vyjádřila ruská politoložka Jekatěrina Šulman: „(...) *je třeba dosáhnout souhlasu. A hlavním způsobem, jak ho dosáhnout, je přesvědčit lidi, že to všechno chtěli pro sebe. To je typ legitimizace, který činí systém stabilnějším, a všichni o něj usilují. V souladu s tím je problémem číslo jedna v prezidentských volbách volební účast.*“¹⁹⁹ Z tohoto důvodu je nejen potřebná samotná podpora obyvatelstva, ale především zdůrazňování její většinové formy skrze volby a referenda. Zde je nutné připomenout, že podpora Lukašenkova režimu byla v devadesátých letech a ze začátku nového tisíciletí výrazně vysoká.²⁰⁰

4.3. UKRAJINA JAKO PŘÍKLAD SYMBIÓZY REŽIMU A OLIGARCHICKÝCH SKUPIN

Hlubší struktura státní moci na vertikální a horizontální úrovni a stav občanské společnosti jsou dva aspekty, které zásadně odlišují ukrajinský režim od běloruského. Regionální, etnická a kulturní bohatost tohoto regionu spolu s živou historickou zkušeností vždy vytvářely předpoklady pro politickou a společenskou pluralitu, jež se v 90. letech

¹⁹⁸ Lukašenko se cíleně snažil po nástupu do prezidentského úřadu likvidovat jednotlivé běloruské oligarchy, kteří mohli jeho mocenské postavení ohrozit. Odstrašující případ viděl v Rusku, kde oligarchické kruhy pronikly a pohltily politiku a významně ohrožovaly politický monopol prezidenta. Více v: WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021, str. 225–227. Pro srov.: Лукашенко заявил об отсутствии олигархов в белорусской власти. *Lenta.RU*. [online: <https://lenta.ru/news/2022/06/10/lukashenko/>, cit. 20. 3. 2024].

¹⁹⁹ Интервью Ирины Тумаковой с Екатериной Шульман. *Фонтанка.ру*, 21. 3. 2017. [online: <https://www.fontanka.ru/2017/09/21/082/>, cit. 20. 3. 2024].

²⁰⁰ O pravosti výsledků jednotlivých voleb samozřejmě můžeme pochybovat, ale pravdou zůstává, že jak v prezidentských volbách v roce 1994, tak v referendech v letech 1995 a 1996, získal Lukašenko a jeho návrhy drtivě většinový počet hlasů.

významně odrazila v právním systému země a na začátku 21. století vedla k aktivizaci společnosti a následné Oranžové revoluci. Přesto z počátku můžeme sledovat společné trajektorie, kterými se obě země, Ukrajina i Bělorusko, ubíraly.

Sovětské právní dědictví (institucionální nevyvinutost, chabé demokratické povědomí a především samotná struktura státní moci) dlouhou dobu určovaly ukrajinskou politiku. Zatímco ve většině ostatních postkomunistických zemích došlo k přijetí ústavy již v raných letech nezávislosti,²⁰¹ Ukrajina čekala na ustanovení základních „pravidel hry“ až do června roku 1996, kdy byla ústava přijata až po vyhocené politické krizi mezi prezidentem a parlamentem. I přes výrazné politické neshody mezi jednotlivými politickými aktéry se ale podařilo uchovat vědomí odpovědnosti a v případě nutnosti tak bylo možné se konsenzuálně dohodnout. Ukrajinská politická scéna prošla během 90. let dynamickým vývojem, který na jedné straně obměnil dosavadní politické „stálice“ a generačně omladil nomenklaturní sovětské dědictví, na druhé straně se s rozvíjejícími ekonomickými reformami postupně politická sféra informizovala a propojovala se se spleťovou sítí oligarchických struktur. Tyto tendence vedly ke snížení ideologizace politiky, tj. k obroušení jejich ostrých hran, a tím pádem i ke snadnějšímu přijímání kompromisů mezi politickými rivaly.²⁰²

Sovětská ústava z roku 1978 sice formálně existovala, ale její praktické využití se blížilo nule. Ústavní vakuum a chybějící institucionální nastavení výrazně usnadňovalo pronikání neformálních skupin do rozhodovacího procesu, což se razantně urychlilo s nástupem Leonida Kučmy k moci. Z tohoto důvodu můžeme od roku 1994 sledovat postupný posun ukrajinského režimu z doplňkového typu do konkurenčního (podle Helmkeho a Levitského), lépe řečeno došlo k ustanovení adaptivních neformálních institucí, jež v sobě obsahují prvek symbiózy s formálními. Tradiční neformální vazby, společné sovětskému a nově utvořivšímu se ukrajinskému režimu, podpořily formování jednotlivých oligarchických klanů, které mezi sebou vedly boje o přístup k moci ve státě. V roce 1994 se například dostal k moci dněpropetrovský klan, s příchodem Janukovyče jako premiéra naopak doněcký klan a po

²⁰¹ Česká republika a Slovensko přijaly základní zákon již v roce 1992 (zatímco Ústava Slovenské republiky vstoupila v účinnost 1. října 1992, účinnost Ústavy České republiky byla stanovena až na 1. ledna 1993), Polsko ve stejném roce, Ruská federace v roce 1993 a Bělorusko v roce 1994.

²⁰² Díky tomu došlo k přijetí Ústavní smlouvy v roce 1995 a ústavního zákona o rok později. Většinu času rozhádání aktéři, prezident a předseda parlamentu, reprezentující protiprezidentsky naladěné strany, byli schopni se dohodnout, stejně jako mnohdy se boxující poslanci ukrajinské ukrajinského parlamentu.

Oranžové revoluci se „u kormidla“ vystřídal další: sumský, charkovský atd.²⁰³ Přesto však nelze moc oligarchických klanů přeceňovat.

Ve srovnání s Běloruskem vidíme, že prvotní trajektorie (alespoň obecná) vedla podobným směrem – po nezávislosti došlo k poklidnému předání moci prvním postkomunistickým prezidentem do rukou vítěze v prvních svobodných prezidentských volbách²⁰⁴ (v obou případech v roce 1994) a k následnému konfliktu mezi ním a parlamentem, vyvěrající jednak z duální legitimacy²⁰⁵ a zároveň z obecného směřování východních postkomunistických zemí k prezidentskému autoritářství (během druhé poloviny 90. stol.). Přelom znamenalo až přijetí ústavních zákonů v roce 1996, ke kterému obě větve moci (exekutivní a legislativní) dospěly po vyčerpávajících politických krizích, jež mnohdy hrozily přerůst v imobilismus.²⁰⁶ Nastavení regulačního rámce mělo výrazně pozitivní efekt nejen na uklidnění situace, ale na vývoj celkového demokratického směřování. Je důvodné tvrdit, že přijaté zákony uspíšily prohlubující se institucionalizaci ukrajinské demokracie (např. propracovanější a komplexnější strukturu parlamentu, politických stran a frakcí).²⁰⁷

Důležitým bodem, který výrazně odlišuje Ukrajinu od Běloruska a svým způsobem určil i opačné směřování obou zemí, je pozice parlamentu. Zatímco běloruský parlament byl po většinu svého období paralyzován a nebyl schopen postavit se proti Lukašenkovi,²⁰⁸ ukrajinský parlament se aktivně vzpouzel prezidentovým návrhům a jeho autoritářským tendencím, až nakonec byl nucen uzavřít kompromis v podobě Ústavy z roku 1996. Nový základní zákon na jedné straně určoval právní systém země, což se pozitivně projevilo v hlubší institucionalizaci ukrajinské demokracie, ale na druhé straně stále nedostatečně upravoval chronický problém

²⁰³ MINAKOV, M.: The War and the Future of Ukraine's Oligarchy. *Wilson Center*. [online: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/war-and-future-ukraines-oligarchy>, cit. 23. 3. 2024].

²⁰⁴ Tento faktor ve východoevropském prostředí nelze podceňovat. Ne vždy bylo samozřejmostí, že vládce, který přišel k moci, po uplynutí výkonu svého mandátu také odešel (v demokratickém režimu). Další vývoj tuto historickou tendenci potvrdil (především v případě Putina nebo Lukašenka). Známa ruská politoložka Jekatěrina Šulman se v jednom rozhovoru vyjádřila následovně: „(...) Nezáleží na osobnostech, ale na mechanismech. Předání moci je dodržení určité právní normy, ukázka toho, že můžete odejít živí. To je důležité, zůstává to v paměti lidí.“ Інтерв'ю Е. Шулман для журналу ХОЛОД, 7. 11. 2023. [online: <https://holod.media/2023/11/07/ekaterina-shulman-view/>, cit. 23. 3. 2024].

²⁰⁵ Duální legitimita popisuje stav, kdy oba aktéři (v tomto případě prezident a parlament) se oba považují za hlavní představitele státu, jelikož jsou voleni v přímých volbách. SEDELIUS, T. – BERGLUND, S.: Towards Presidential Rule in Ukraine: Hybrid Regime Dynamics Under Semi-Presidentialism. *Baltic Journal of Law & Politics*, 2012, roč. 5, č. 1, s. 8. [online: https://www.researchgate.net/publication/268036058_Towards_Presidential_Rule_in_Ukraine_Hybrid_Regime_Dynamics_Under_Semi-Presidentialism, cit. 23. 3. 2024].

²⁰⁶ Imobilismus je stav, kdy dojde k zablokování rozhodovacího procesu, nebo vznikne patová situace mezi exekutivou a legislativou (ang. *gridlock*).

²⁰⁷ Více v: WHITMORE, S.: *State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*. New York 2004, str. 2–10.

²⁰⁸ Tento stav byl způsoben především neústupností jednotlivých běloruských politických stran, roztržitostí demokratických pravicových stran a výrazným ovlivňováním parlamentní politiky prezidentem Běloruska.

východoevropské politiky – rozdělení (lépe řečeno oddělení) jednotlivých větví moci: legislativní, exekutivní a soudní a tím pádem i neefektivní rozvržení systému brzd a rovnováh.²⁰⁹ Kučma se proto po roce 1996 rozhodl znovu odlišně interpretovat základní zákon a svoji moc uplatňoval (mimo jiné) skrze prezidentské dekrety, jež měly platnost zákonů.²¹⁰

Výše zmíněné faktory se plně projeví po roce 2000, kdy Ukrajinou otřásla silná politická krize spojená s kazetovým skandálem. V Bělorusku prakticky ve stejné době probíhal poslední pokus běloruských opozičníků o odpor v podobě neúspěšné kandidatury demokratických politiků na post prezidenta. Obě země se nacházely v politické krizi, ale obyvatelstvo v každé z nich reagovalo jinak. Zatímco v apatickém a prolukašenkovsky naladěném Bělorusku se společnost většinou stavěla proti demokratickým stranám a podporovala prezidenta země, ukrajinská společnost se z apatie naopak probudila a výrazně se postavila za ochranu demokratických hodnot, jež jí během 90. let jí postupně prostupovaly.

²⁰⁹ Nedostatečné upravení hranic mezi jednotlivými větvemi moci vyvěrá ze sovětské legislativní praxe, která tyto demokratické aspekty *a priori* odmítala. Žádná ze sovětských ústav nepojednávala o dělbě moci a systému brzd a rovnováh.

²¹⁰ Раздел IV, Статья 85 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 23. 3. 2024]. Dále: Ibid., Раздел VIII, Статья 137.

5. CHARAKTERISTIKA A DEFINOVÁNÍ OBOU REŽIMŮ PODLE SYSTÉMU W. MERKEL A A. CROISSANT

5.1. LEGITIMIZACE VLÁDY LUKAŠENKOVA REŽIMU A KUČMOVA PREZIDENTSTVÍ (HERRSCHAFTSLEGITIMATION)

Vztah mezi vládou a mocí je zásadní teoretickou otázkou, která obě země spojuje, a ve které legitimizace hraje ústřední roli. Max Weber definuje vládu jako „*system příkazů a poslušnosti*“ a dále určuje vládu (něm. *Herrschaft*)²¹¹ jako moc, která je legitimizovanou, dlouhodobě uznávanou a institucionalizovanou.²¹² Weber rozlišuje celkem tři typy vlády, pro nás podstatným je poslední, který popisuje tzv. legální (zákonnou) vládu, jež autor dává do souvislosti s rozvojem moderních států.²¹³ Podobným způsobem chápe vztah mezi vládou a mocí Merkel, který navazuje na Weberův koncept a dále rozvíjí především otázku legitimizace vlády, již zakládá na dodržování principu svobody a rovnosti. Ty se uskutečňují skrze uplatňování suverenity lidu.²¹⁴ Tento aspekt je ukrytý i u Weberova konceptu legální vlády, ve které autor spojuje dohromady lid a vládu skrze víru (a tedy dodržování) v nadosobní zákony, jímž je podřízen i vládce,²¹⁵ čímž celý systém dosahuje univerzálnosti.²¹⁶

V běloruském případě dochází k problému především v oblasti chápání suverenity lidu, jež je v běloruském základním zákoně sice uvedena, ale zároveň je popírána postavením prezidenta jako garanta samotné ústavnosti a státnosti.²¹⁷ Pregnantně vyjádřeno, ústava *de facto* vyvrací sebe samu, jelikož nezaujímá v hierarchii systému vrchní pozici, ale naopak se ocitá v podřízeném postavení vůči prezidentovi. Problém je však hlubší povahy. Při bližším pohledu na Bělorusko je evidentní, že se znovu objevuje rozpor mezi teoretickým a praktickým pojmáním ústavního práva. Lukašenko využíval (a stále využívá) svoji moc formou *ad hoc* reakcí na právě probíhající realitu, což *a priori* znamená obcházení jakýchkoliv zákonných

²¹¹ Zde musíme jasně rozlišovat německé *Macht* (čes. moc) a *Herrschaft* (čes. vláda). Někdy se něm. *Herrschaft* překládá do češtiny jako „panství“, avšak vzhledem k zjednodušení a přehlednosti mé práce toto slovo překládám pojmem vláda. Německé slovo *Macht* (ve smyslu slova „moc“) neobsahuje sémantickou rovinu legitimizace, uznání a institucionalizace. Zatímco německé *Macht* můžeme chápat jako „mít schopnost, nebo sílu“, *Herrschaft* je čistě institucionalizovaná podoba moci, vykonávána kolektivním tělesem.

²¹² WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1980, str. 142–143.

²¹³ *Ibid.*, str. 144.

²¹⁴ Suverenity lidu (něm. *Volkssouverenität*) je základním principem demokratických režimů, který definuje lid (něm. *Staatsvolk*) jako zdroj nejvyšší legitimacy.

²¹⁵ VESTLING, T.: *Rechtstheorie*. Berlin 2015, str. 95.

²¹⁶ Zároveň je ale nutné připomenout, že je tento koncept nedokonalý kvůli svému uzavřenému a kruhovému uvažování, jelikož Weberova legální vláda se legitimizuje vírou v právní stát a právní stát zakládá svoji legitimizaci na legální vládě.

²¹⁷ Раздел III, Статья 79 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 23. 3. 2024].

mechanismů, a naopak akcentování jiných, neformálních a mnohdy i z hlediska běloruské ústavy ilegálních kanálů.²¹⁸ Zároveň k potvrzení svého postavení a zneškodnění svých politických rivalů používal přímo mafiánské metody, kdy se neváhal obrátit k zastrašování a někdy i vraždění svých oponentů.²¹⁹

Legitimizace běloruské vlády (a tedy prezidenta) musela tyto praktiky uplatňování moci logicky schovávat za jiné formy – masky, jež oklikou formují společenský souhlas s tamní vládou. Zatímco před a během prvního prezidentského mandátu se Lukašenko a jeho okolí soustředili výhradně na protikorupční rétoriku, s pokračujícím časem akcentovali hlavně zachování ekonomické soběstačnosti a výkonnosti a bezpečí společnosti.^{220,221} To samozřejmě koresponduje i se změnou ústavy v letech 1995 až 1996, do které byly, mimo jiné, vneseny i části, které definovaly prezidenta právě jako garanta ústavnosti, a tedy i práv a suverenity lidu. Zároveň v roce 2004 bylo změnou ústavních zákonů zrušeno ohraničení výkonu mandátu na dvě období a Lukašenko se tak prakticky stal neomezeným vládcem.²²² Pokud se navrátíme k výše zmíněnému rozporu, tak vidíme, že teoreticky jsou tyto aspekty v běloruské ústavě zachovány, v praktické exploataci ale neznamenají nic. Pokud se tematicky přikloníme k Hofstedovu modelu šesti hodnot, pak vidíme, že prezidentova role a pozice ústavních garancí lidských práv a suverenity lidu tomu přesně odpovídají. Zopakujme, že Bělorusko se podle Hofsteda řadí mezi země s nejvyšším indexem akceptování nerovnosti ve společnosti a zároveň se běloruská společnost v uvažování výrazně orientuje na pragmatické myšlení, které se více zakládá na situaci a kontextu.²²³

²¹⁸ Vzpomeňme např. zakládání alternativních mocenských center, které měly za cíl schválení Lukašenkových návrhů zákonů v případě, že tak nebude učiněno ze strany legitimního parlamentu (viz výše).

²¹⁹ Dnes jsou již dobře zmapované některé případy přesně plánovaných vražd, které provedly Speciální jednotky rychlé reakce vnitřních vojsk Ministerstva vnitra Běloruska (rus. *СОБР*). Např. v letech 1999 až 2003 byli zabiti bývalý ministr vnitra Jurij Zacharenko, bývalý předseda Ústřední volební komise Viktor Hančar nebo byznysmen Anatolij Krasovskij, který podporoval běloruskou opozici. Убийства противников Лукашенко: признания экс-бойца СОБРа. *DeutscheWelle*. [online: <https://www.dw.com/ru/экс-боец-эскадрона-смерти-я-участвовал-в-убийствах-критиков-лукашенко/a-51692089>, cit. 6. 4. 2024].

²²⁰ Běloruské elity se tak nejen ekonomicky a politicky vrátily do sovětských dob, ale i rétoricky a svým způsobem i mentálně (pokud vůbec tento styl uvažování někdy v 90. letech opustily).

²²¹ Pro srov.: На что нацелил Лукашенко вертикаль власти и как связаны между собой экономика и безопасность. *SB.BU Беларусь сегодня*. [online: <https://www.sb.by/articles/otstoyat-nezavisimost-i-stat-eshche-silnee.html>, cit. 6. 4. 2024]. Dále: Послание белорусскому народу и Национальному собранию, 7 апреля 1999 г. Президент Республики Беларусь. [online: https://president.gov.by/ru/quotes/category/ob-armii-i-bezopasnosti?TSPD_101_R0=08eaf62760ab2000a78d10929b44e33d95818bb3d79df3ed5f4605757b2764f0c5cd1889f41b0447089dd2b83c14480083ed5373f9f2a746c72c4cbfde916c3e9f3bc28f3d3559ccf8c63ac0367de9cb3a53c3720297eae1638f8035644716627212f4f39c69b349694b0cca89e6b9fb5a21442a36973c7, cit. 6. 4. 2024].

²²² Tento zákon byl přijat formou referenda, které se uskutečnilo 14. října 2004. Указ Президента Республики Беларусь, 7 сентября 2004 г. N 431 г. Минск. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-2004-ukaz.pdf>, cit. 7. 4. 2024].

²²³ PIECZEWSKI, A. – SIDARAVA, A.: Belarusian vs. Polish Transformation. Two Paths of Institutional Change. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 2022, roč. 22, č. 1, str. 168–198. [online: <https://repozytorium.ur.edu.pl/items/752f2fe7-9ff5-4434-9b7d-37c37ad92c91>, cit. 7. 4. 2024].

Ukrajina během prezidentství Kučmy tento rozpor na institucionální úrovni nezaznamenává. Ústava z roku 1996 poměrně jasně definuje postavení hlavních aktérů a jejich demokratické ukotvení v politickém systému země. Pozice prezidenta je základním zákonem ohraničena a nachází se tak v podřízeném postavení,²²⁴ které koresponduje s Weberovým konceptem legální vlády – tzn. že suverenita lidu je ústavně zabezpečena a jediným původcem moci ve státě je lid.²²⁵ Ústava z roku 1996 byla hekticky přijímána na pozadí vnitropolitického boje mezi prezidentem a parlamentem, proto je logické, že základní zákon trpěl mnohými nedostatky především v narovnání pravomocí mezi jednotlivými větvemi moci.²²⁶ I přes to problém ukrajinské politiky vyvěrá spíše z ambic jednotlivých prezidentů a jejich snah o dominanci. Podle J. Kyryčenka druhý ukrajinský prezident zásadním způsobem ovlivnil politickou kulturu Ukrajiny tím, že do ní přímo zavedl negativní praxi porušování ústavy a překračování svých pravomocí jejich předepisováním formou samostatných zákonů a tím pádem zdeformoval celý ústavní pořádek.²²⁷ Tento přístup však můžeme s jistotou určit až po roce 1996, kdy byl přijat základní zákon – do té doby prakticky neexistoval funkční zákonný rámec, který by definoval ukrajinský politický systém. V roce 1995 sice došlo po dlouhodobých politických bojích k přijetí Ústavní smlouvy, určitého kompromisu mezi prezidentem a parlamentem, která suplovala nefunkční Ústavu z roku 1978, ale sama ze své podstaty nemohla vytvořit jednotný a celistvý právní rámec, jenž by plně vyznačoval vztahy mezi jednotlivými institucemi.

Důležitou odlišností, která výrazně vychyluje Ukrajinu od Běloruska je možná banální, ale zároveň ústřední problém – předání moci. Během let 2003 až 2004 můžeme sledovat pokusy prezidenta o zachování a prodloužení svého mandátu, nicméně jeho aféry spojené s aktivizací ukrajinské společnosti tomuto vývoji zamezily. Kučma tak byl nucen z politiky odejít (přestože měl i nadále na ni nepřímý vliv) a poklidnou cestou předat mandát Juščenkovi, svému politickému oponentovi. Je logické se domnívat, že i přes Kučmovo překračování ústavy, jehož příčinou mnohdy byla nutnost balancovat mezi politickými uskupeními a aktéry, se prezident nikdy nehodlal vydat cestou úplné dominance ukrajinské politické scény, jelikož si byl vědom negativních důsledků, jež by spolu s tím přišly.²²⁸ Obcházení prezidentem základních

²²⁴ Розділ I, Стаття 5 Конституції України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, ст. 141. [online: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf>, cit. 7. 4. 2024].

²²⁵ Ibid., Стаття 8.

²²⁶ Více v: Ibid., Розділ IV і Розділ V.

²²⁷ Від Кучми до Зеленського. Хто з президентів частіше порушував Конституцію. *LIGA.net*. [online: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/ot-kuchmy-do-zelenskogo-kto-iz-prezidentov-chasche-narushal-konstitutsiyu>, cit. 7. 4. 2024].

²²⁸ Více v: КУЧМА, Л.: *Україна – не Росія*. Москва 2003.

politických institucí (parlament, ústava, soudnictví) formou referend, které byly pokládány parlamentem a Ústavním soudem za nezákonná,²²⁹ sice deformovalo politickou kulturu, ale nepřineslo výraznější a zásadní překážky, jež by odvrhly Ukrajinu z demokratického směřování – ukrajinské elity si tohoto, domnívám se, byly vědomy, o čemž svědčí fakt, že pokud před nimi stála otázka vyřešení určitého politického problému, vždy se nakonec dohodly. Oproti Bělorusku zůstalo uskutečňování moci převážně na půdě formálních institucí.²³⁰

Výrazný otřes legitimizace Kučmovy moci přišel na přelomu nového tisíciletí v souvislosti s kazetovým skandálem. Aféry, kroužící kolem prezidentovy osoby, aktivizovaly především mladší část ukrajinské společnosti. Politická opozice v čele s Juščenkem a Tymošenkovou výrazně kritizovala „mafiašské“ metody hlavy státu, ale po vítězství ve volbách a po oranžové tsunami v roce 2004 tyto nepřátelští političtí aktéři také dokázali přistoupit na kompromis ve formě změny ukrajinské ústavy.²³¹

5.2. PŘÍSTUP K VLÁDĚ V BĚLORUSKU A UKRAJINĚ (HERRSCHAFTSZUGANG)

Merkel pojímá přístup k vládě z hlediska voleb, což se tematicky propojuje s předchozím bodem – legitimizací režimu/vlády. Zatímco v demokratických režimech existuje zákonné zaručení všeobecných, rovných, tajných a svobodných (přímých nebo nepřímých) voleb, autoritářské režimy omezují volební právo na základě ideologických, politických, etnických a jiných důvodů.²³²

Situace v Bělorusku se dramaticky změnila během druhého roku vlády Lukašenka. Tato změna souvisela především s pokračujícím upevňováním prezidentovy pozice a doprovázely ji zejména zastrasování a potírání opozice, kontrola médií a změna volebních zákonů tak, aby co nejvíce marginalizovaly opoziční aktéry, a naopak upřednostňovaly vládnoucí elity. Ke stejnému závěru dospěla zpráva Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OSCE), jež

²²⁹ Posléze ale ÚS upustil od svého protiprezidentského postoje a podivným způsobem začal schvalovat prezidentské návrhy včetně Kučmovy kandidatury na třetí prezidentský mandát.

²³⁰ Do tohoto procesu samozřejmě výrazně vstupovaly i neformální instituce, především oligarchické skupiny a zásadně se provázaly s formálními právě během Kučmova prezidentství. Přesto jimi nedošlo k pohlcení formálního institucionálního rámce politiky.

²³¹ Tento kompromis, resp. společná změna Ústavy z roku 1996, znamenal pro Ukrajinu odklon od téměř prezidentského typu vlády. Parlament získával výrazné pravomoci, byla zesílena nezávislost vlády, a naopak oslabena pozice prezidenta. Více v: Розділ IV і Розділ V Конституції України із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV. [online: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>, cit. 7. 4. 2024].

²³² MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahrschrift*, 2000, č. 41, str. 6. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 2. 2. 2024].

měla za úkol zhodnotit demokratičnost prezidentských voleb konaných 9. září 2001.²³³ Pozorovatelé dospěli k názoru, že volby proběhly nedemokraticky a byly v rozporu s přijatými dokumenty (se standardy Rady Evropy a Kodaňským dokumentem z roku 1990).²³⁴ Pro náš případ je však důležité zmínit roky, které předcházely výše zmíněným prezidentským volbám. Přelomovou dobou byl rok 1999, kdy podle „staré“ Ústavy z roku 1994 měl Lukašenkovi skončit prezidentský mandát. Režim se však odvolával na referendum a následné změny ústavních zákonů (a tedy faktické prodloužení prezidentova mandátu o dva roky), nicméně opozice požadovala uskutečnění voleb již v roce 1999. I přes snahu zbývajících opozičníků²³⁵ však volby nedosáhly svého cíle (tj. zvolení demokratického prezidenta) – ať už kvůli postupu samotných opozičních představitelů (viz výše) nebo velice drastickému zásahu státní moci. Přesto však tento pokus vyslal Lukašenkovi jasný signál, který potencionálně mohl ohrozit jeho pozici. Neoficiální prezidentské volby roku 1999 následně vedly k pronásledování běloruské opozice, spojenému i s vraždami bývalých poslanců (např. zmizení a pravděpodobná vražda V. Hančara na konci roku 1999). Následující rok přinesl výraznou změnu ve volebních zákonech, které měly za cíl kompletní marginalizaci opozičních hnutí a stran a znemožnění jejich kandidatury v jakýchkoli volbách.²³⁶ Obecně můžeme z výše uvedených informací soudit, že běloruské volby byly (a stále jsou) jednou z oněch masek, které mají legitimizovat běloruský režim, přičemž se oficiální místa snažila výrazně potlačovat a zamezovat jakémukoli proniknutí opozičních struktur do rozhodovacího procesu země.

Ukrajinský případ je daleko složitější, přičemž vycházet budeme především z parlamentních voleb. Jak jsme již zmínili v předešlých kapitolách, parlament hrál v ukrajinské politice ústřední roli, která byla během první poloviny 90. let umocněna neexistencí Ústavního soudu a dalších důležitých institucí. V roce 1997 došlo k zásadní změně volebního zákona,

²³³ Tato zpráva byla vydána v souvislosti s mezinárodním dohledem na běloruské volby pod názvem International Limited Election Observation Mission. Je nutné dodat, že pozorovatelé byli běloruskou vládou úmyslně dlouho odmítáni a předvolební kampaně se mohli zúčastnit až během posledních tří týdnů, přičemž k samotným volbám nebyli plně připuštěni. Více v: International Limited Election Observation Mission: 2001 Presidential Election in the Republic of Belarus. *The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*, 10. 9. 2001. [online: <https://www.oscepa.org/en/documents/election-observation/election-observation-statements/belarus/statements-4/1383-2001-presidential/file>, cit. 7. 4. 2024].

²³⁴ Ibid., str. 3.

²³⁵ Volby byly opravdu uskutečněny. Dokonce byla vytvořena alternativní volební komise, které předsedal V. Hančar. Voleb se dle alternativního orgánu zúčastnilo 53 % voličů a za vítěze prvního kola byl vyhlášen Z. Pazňak. Přesto je nutné zmínit, že výsledky zveřejněné částí běloruské opozice byly kritizovány nejen oficiálními místy, ale i částí opozice samotné. *Белорусский рынок*, № 19, 17. 5. 1999. [online: <https://web.archive.org/web/20150924031609/http://www.brights.ru/text/belorus/b14/Chapter7.htm>, cit. 7. 4. 2024].

²³⁶ Раздел V, Глава 15, 17, 18 Избирательного кодекса Республики Беларусь 11 февраля 2000 г. № 370-3. [online: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk0000370>, cit. 7. 4. 2024].

který zaváděl smíšený volební systém.²³⁷ Argumentem pro jeho zavedení byla neakceschopnost bývalého parlamentu, který byl málo institucionálně vyvinutý, a kde strany nemohly vytvořit většinu k prosazení svých návrhů. To mělo být překonáno právě zavedením smíšeného volebního zákona, jenž by institucionálně posílil politické strany. Je nutné zmínit, že tento aspekt výrazně napomohl přilákat různé zájmové skupiny (oligarchické kruhy) a během let 1997–1999 tak můžeme sledovat strmý nárůst propojování ekonomických zájmů a politických stran.²³⁸ Důležitou součástí problému byla i sama forma provádění voleb, především poměrná část, ve kterých kandidovaly osoby s rozsáhlým ekonomickým zajištěním, a tedy možností si hlasy koupit. Mnohdy se tak stávalo, že se díky tomu oligarchové dostali v celostátním volebním obvodu na listinu vítězů a zajistili si tak poslancecké místo. Nutno podotknout, že i ve většinové části bylo možné se často setkat s kupčením hlasů, korupcí a dalšími nekalými praktikami.

I přes naděje, vkládané do změny volebního systému, však nedošlo k výraznému zlepšení stranického rozvržení parlamentu, který tak i po volbách 1998 byl výrazně ideologicky polarizovaný a stranicky fragmentarizovaný.²³⁹ Nemožnost dosáhnout kompromisu podtrhují i následné vnitrostranické spory ohledně volby předsedy parlamentu, jehož post zůstal po dva měsíce neobsazený. Výrazné narušení chodu parlamentu však také často souviselo s dlouhotrvajícími a vyčerpávajícími politickými boji s prezidentem, jenž využíval stranické roztržštěnosti a velice pragmaticky hledal podporu pro svoje návrhy.

V souvislosti s ukrajinskými volbami je nutné zmínit, že i přes jejich demokratičnost byly často místem, kde se odehrávaly ty „nejšpinavější hry“ a kde se v nejryzejší formě projevovala zdeformovanost ukrajinské demokracie. V druhé polovině 90. let se pozice

²³⁷ Ukrajinský smíšený systém obsazoval polovinu mandátů (225 křesel) kandidáty na poslance politických stran v celostátním volebním obvodu a polovinu (225) kandidáty v jednomandátových volebních obvodech. Tato reforma sice do jisté míry vyřešila problém s vysokým počtem nezávislých poslanců, jež byly v předchozích volbách pro parlament problém, a zároveň posílila politické strany, na druhou stranu však výrazně otevřela prostor pro oligarchizaci politiky. Розділ I, Стаття I Закона України «Про вибори народних депутатів України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 43, ст. 280. [online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-вп#Text>, cit. 8. 4. 2024].

²³⁸ WOLCZUK, K.: *The Moulding of Ukraine. The Constitutional Politics of State Formation*. New York 2001, str. 40–41.

²³⁹ Sice došlo k určitému omezení nezávislých kandidátů, kteří představovali pro předchozí parlament výraznou nevýhodu, ale politická polarizace a stranická roztržštěnost vedoucí k častým vnitropolitickým a ideologickým sporům a konfliktům byly tématem vystoupení i poslance Puchkala Hryhorovyče, který ve své řeči výrazně kritizoval situaci v ukrajinském parlamentu a roli předsedy vlády P. Lazarenka. Zmínil především všeobecnou nedůvěru v hlavní státní instituce. Doslova řekl: „*Krise důvěry lidí ve vládu podle sociologického výzkumu vědců ze Sociologického ústavu AV vypadá v číslech následovně. Na otázku: ‚Jak hodnotíte činnost prezidenta Ukrajiny v roce 1997?‘ odpovědělo kladně pouze 3,8 procenta respondentů. Na otázku: ‚Myslíte si, že je ve státě a společnosti dostatečná stabilita?‘ v roce 1997 odpovědělo 70,9 procenta respondentů, že stabilita není dostatečná.*“ Бюлетень N 27 (засідання 05 червня 1998 р.) Опубліковано 05. 06. 1998. *Верховна Рада України*. [online: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2073.html>, cit. 8. 4. 2024].

prezidenta začala významně upevňovat. Nejenže posunul politický systém blíže k prezidentskému modelu, ale zároveň dokázal dostat pod kontrolu mnohá média. V letech 1998 až 2000 (včetně roku 1999, kdy proběhly v pořadí již třetí prezidentské volby, a kde Kučma drtivě zvítězil nad komunistickým kandidátem Symonenkem) se jeho pozice stále více prolínala s oligarchy, na kterých prakticky záviselo jeho postavení (a naopak). Nezakrytě zasahovali do politiky, masivně podporovali Kučmovu kandidaturu a jeho návrhy, ale zároveň ho, možná nevědomky, stahovali po spirále veřejného mínění dolů. Jedním z přelomových momentů, které následně přispěly k masivním protestům „Ukrajina bez Kučmy“, bylo referendum o změně ústavních zákonů namířené proti parlamentu z dubna roku 2000.²⁴⁰ Toto všelidové hlasování mělo za cíl ještě více umenšit pravomoci parlamentu, nicméně bylo neúspěšné a fungovalo spíše jako signál stále rebelujícím poslancům.²⁴¹ Důležitým aspektem tohoto referenda bylo nikým nezakryvané používání nekalých praktik (zastrašování, volební podvody, podplácení, atd.), což se naplno projevilo i při prezidentských volbách v roce 2004.²⁴² Tyto a jiné praktiky výrazně přispěly k následné všeobecné nevoli společnosti se stavem ukrajinské politiky a nakonec vyvrcholily v tzv. Oranžovou revoluci v roce 2004.

5.3. MONOPOL VLÁDY Z HLEDISKA POSTAVENÍ PREZIDENTŮ A JEJICH UKOTVENÍ V ÚSTAVNÍM SYSTÉMU (HERRSCHAFTSMONOPOL)

Merkel pojímá monopol vlády z hlediska původce rozhodnutí a toho, zda je omezen nějakým vnějším činitelem. Demokratické vlády uplatňují politická rozhodnutí skrze legitimně zvolené (v přímé nebo nepřímé volbě) zástupce, kdežto autoritářské režimy uplatňují moc přímo, resp. nebývají zpravidla ničím omezovány a vytvářejí tak monopol moci.²⁴³ Toto konstatování je však z hlediska hybridních režimů naprosto nedostačující a představuje jeden z nedostatků Merkelova přístupu.²⁴⁴ Problém nastává u běloruského režimu, který sice můžeme již v druhé polovině 90. let nazvat autoritářským s mnoha totalitárními aspekty, ale nesmíme

²⁴⁰ Про виконання рішення Всеукраїнського референдуму від 16 квітня 2000 р. про «зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. [online: <https://petition.president.gov.ua/petition/52018>, cit. 8. 4. 2024].

²⁴¹ Referendum bylo neústavní, jelikož nebylo odhlasováno tříčtvrtinovou většinou parlamentu (nutné pro schválení změn ústavních zákonů).

²⁴² Volby v roce 2004 byly mezinárodně kritizovány za falzifikaci výsledků. Mimo jiné se podobně vyjádřila i Evropská unie, která naopak podpořila protikandidáta Janukovyče (resp. Kučmy) Viktora Juščenka. Евросоюз пригрозил санкциями Украине Кучмы-Януковича. *Подробуці*. [online: <https://podrobnosti.ua/160987-evrosojuz-prigrozil-sanktsijami-ukraine-kuchmy-janukovicha.html>, cit. 8. 4. 2024].

²⁴³ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 6. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 9. 4. 2024].

²⁴⁴ Jedná se především o samotné hybridní režimy, které mohou být např. autoritářské, ale jasně vykazují určité demokratické rysy (zpravidla volby) – ty sice nebývají svobodné, ale vytvářejí určitou demokratickou masku režimu.

přehlédnout určité demokratické rysy, jež běloruský režim naplňuje, resp. je využívá. Proto se znovu podíváme na ústavní ukotvení pozic obou prezidentů.

Jak jsme zmínili v předchozích kapitolách, pozice Lukašenka se výrazně změnila v roce 1996 výsledkem referenda, které znamenalo vytvoření prakticky nového ústavního rámce. Změny se majoritně zaměřovaly na vztahy mezi prezidentem, parlamentem a kabinetem ministrů.²⁴⁵ Hlavním důsledkem těchto změn bylo dominantní, až diktátorské postavení prezidenta, kterému byly podřízeny výkonná, exekutivní a soudní větev moci,²⁴⁶ čímž byl naprosto zničen systém brzd a rovnováh. Hlavním zásahem však bylo podřízení legislativního procesu prezidentovi, jehož dekrety byly v ústavní hierarchii povýšeny nad většinu zákonů. Běloruský prezident tak ve svých rukách držel skutečný mocenský monopol, který byl založen na následujících bodech:

- legislativní dominance prezidentských dekretů²⁴⁷
- pozice prezidenta jako garanta ústavy²⁴⁸
- ničím neomezená možnost dosazovat a odvolávat osoby v rámci výkonné moci²⁴⁹
- prezidentovo právo na vyhlášení referenda a změn ústavních návrhů²⁵⁰
- kontrola nad místní administrativou, a tedy faktické upevnění mocenské vertikály²⁵¹
- kontrola soudnictví

Zastavme se krátce u soudnictví, které je naprosto klíčové pro vytváření a uchování demokratického ústavního rámce. Změny Ústavy z roku 1996 celkově podřizovaly soudní moc prezidentovi, který tak měl nově právo přímo jmenovat šest z dvanácti členů Ústavního soudu,²⁵² přičemž druhá polovina byla jmenována Radou republiky (horní komora), jež byla

²⁴⁵ Více v: Раздел IV, Статья 85 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 9. 4. 2024].

²⁴⁶ Tento bod je důležitý v souvislosti s běloruským Ústavním soudem, který jeho faktickou dominanci potvrdil.

²⁴⁷ V čl. 85 Ústavy Běloruské republiky se mluví o tzv. síle zákonů, která je na stejné úrovni jako ostatní legislativa (ve většině případů). Čl. 137 však dále tento vztah upravuje tím, že v situaci, kdy se dekret rozchází se zákonem, tak zákon má přednost pouze tehdy, pokud pravomoci na vydání dekretu byly udány zákonem. Jinými slovy, pokud prezident vydává dekret, který nečerpá svoji platnost ze zákona, stává se dekret zákonu automaticky nadřazeným. Раздел IV, Статья 85 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 9. 4. 2024]. Dále: Ibid., Раздел VIII, Статья 137.

²⁴⁸ Ibid., Раздел IV, Статья 79.

²⁴⁹ Ibid., Раздел VI, Статья 126–127.

²⁵⁰ Ibid., Раздел VI, Статья 126–127.

²⁵¹ Ibid., Раздел III, Статья 74.

²⁵² Ibid., Раздел III, Статья 116.

ale současně podřízena prezidentovi.²⁵³ Výmluvným faktem je i existence tzv. Výboru státní kontroly, jehož úkolem bylo dohlížet na dodržování pravomocí jednotlivých větví moci a jehož všichni členové, včetně předsedy, byli do funkcí jmenováni prezidentem.²⁵⁴ Poslední překážkou, jež stála před Lukašenkem, bylo časové omezení prezidentského mandátu, což se stalo předmětem referenda z roku 2004.

Ukrajina žádný z těchto výše zmíněných bodů nenaplnuje a Ústavu z roku 1996 tak můžeme (z hlediska ústavního rámce) srovnávat s určitými rezervami s demokratickými zeměmi západní Evropy. Ústavní zákon definuje roli prezidenta jako garanta státní suverenity, územní celistvosti a dodržování Ústavy Ukrajiny atd.²⁵⁵ Pozice ukrajinské hlavy státu a jeho vztah s parlamentem však má určitá specifika vyvěrající z mocenského boje mezi těmito aktéry během druhé poloviny 90. let. Důležitou odlišností oproti běloruské Ústavě je především fakt, že ukrajinský prezident je nucen koexistovat s parlamentem, který drží významné pravomoci potenciálně ohrožující prezidentovo postavení.²⁵⁶ Vzniklý ústavní rámec tak ohraničuje jednotlivé větve moci, určuje jejich „pravidla hry“ a pro jednotlivé aktéry nastavuje demokratické mantinely. Kučmovo prezidentství je však důležité z hlediska jejich ohýbání a překračování – především cestou referend, jež byla opakovaně prohlášena (do přijetí Ústavy v roce 1996) za protiústavní. Kučma si byl plně vědom neakceschopnosti parlamentu (resp. jeho politické a ideologické roztržičnosti) a tak vedl pragmatickou politiku, charakterizovanou *ad hoc* nacházením spojenců, již jeho návrhy podporovali výměnou za přístup k moci. Je nutné podotknout, že parlament sám se netěšil v ukrajinské společnosti výrazné popularitě, přesto však byl dostatečně institucionálně silný, aby dokázal vzdorovat prezidentovi.

Důležitým aspektem je také provázání politiky s oligarchií. Ukrajinskou demokracii sice můžeme definovat jako pluralitní, ale zároveň deformovanou výrazným prolínáním vztahů mezi formálními a neformálními institucemi, jejichž vzájemné ovlivňování formovalo specifické chápání rozhodovacího procesu. Během druhé poloviny 90. let podnítily změny volebních zákonů oligarchy investovat nemalé částky do budování nových stran nebo do skupování starých. Názorným příkladem může být Pavlo Lazarenko, zastávající v letech 1996–

²⁵³ V Ústavě není explicitně uvedena „podřízenost“ Rady republiky prezidentovi. Při bližším pohledu na čl. 98 běloruské ústavy je však jasné, že prezident má enormní vliv na chod tohoto ústavního tělesa.

²⁵⁴ Раздел III, Статья 98 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 9. 4. 2024].

²⁵⁵ Розділ V, Стаття 102 Конституції України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, ст. 141. [online: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf>, cit. 9. 4. 2024].

²⁵⁶ Ibid., Розділ V, Стаття 112. Především se jedná o impeachment (sesazení prezidenta), který je jasně definován v Ústavě. Nutno podotknout, že prezident má zároveň právo rozpustit parlament, ale za jasně definovaných podmínek.

1997 post premiéra. Během výkonu svého mandátu si koupil politickou stranu Hromada,²⁵⁷ započal diskutabilní ekonomickou reformu a umožnil Julii Tymošenkové založit firmu Jednotné energetické systémy Ukrajiny, jež získala monopolní právo na prodej ruského plynu ukrajinským spotřebitelům.²⁵⁸ Bohatství Lazarenka se během jeho premiérství tak rozrostlo, že se stal jedním z nejbohatších lidí v Ukrajině, díky čemuž se začal postupně více vymezovat vůči prezidentovi. Ovšem již v roce 1998 byl donucen odstoupit z funkce.^{259•260}

Určitým průkopníkem, který tento nelichotivý obraz ukrajinské politiky přivedl *ad absurdum*, byla i Strana zelených (dále jen SZ),²⁶¹ jež se ve volbách prezentovala jako moderní strana „pro mladé“ a razantně se stavěla proti jaderné energii a znečišťování životního prostředí.²⁶² Za pláštěm rétoriky se však ukrývali samotní poslanci, z nichž mnozí byli představitelé velkých podniků, které se nejvíce podílely na znečišťování životního prostředí. Prodchnutost politiky korupcí a podvody může dokládat i jeden z největších „úspěchů“ Strany zelených, kdy v roce 2000 došlo k podivnému přechodu obřího ocelářského závodu Zaporožstal do rukou Vasilije Chmelnického (shodou okolností člena SZ), což se stalo jedním z hlavních témat politických bojů a následného obvinění oligarchy a jeho dalších spolupracovníků Službou bezpečnosti Ukrajiny z protizákonného jednání.²⁶³

²⁵⁷ Politická strana Hromada byla založena v roce 1993 na celoukrajinském sjezdu strany, oficiálně až v roce 1994 registrací na Ministerstvu spravedlnosti Ukrajiny. Strana ve volbách nebyla moc úspěšná – např. v roce 1998 získala pouze 4,67 %, přesto však hrála v ukrajinské politice poměrně důležitou roli. Předsedou strany byl Pavlo Lazarenko, v této době premiér. Hromada se stala jakousi stranou moci, která zprvu podporovala Kučmu, ale postupně se vůči němu začala vymezovat až přešla definitivně do protikučmovského tábora. V dalších parlamentních volbách však nedokázala překonat potřebnou hranici nutnou pro vstup do parlamentu.

²⁵⁸ Лазаренко, Павел Бывший премьер-министр Украины, осужденный за финансовые преступления. *Lenta.ru*. [online: <https://lenta.ru/lib/14159961/>, cit. 10. 4. 2024].

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Doplnujícím faktem je i provázanost Tymošenkové a Lazarenka, kteří byli obviněni z podílu na vraždě Jevhena Ščerbana a jeho manželky. J. Ščerban byl v 90. letech jedním z nejbohatších ukrajinských oligarchů a zároveň člen Liberální strany Ukrajiny. Vyšetřování jejich podílu na vraždě bylo zahájeno nejvyšším státním zástupcem S. Piskunem, který byl shodou okolností několikrát (neúspěšně) odvolán ze své pozice prezidentem Kučmou a Juščenkem. V roce 2020 však definitivně vyšlo najevo, že Tymošenková v případě nehrála žádnou roli. Více v: «По моим рукам текли мозги моего отца... Я ощутил, как из человека уходит душа». Полная текстовая версия интервью Руслана Щербаня. *ГОРДОН*. [online: <https://gordonua.com/publications/po-moim-rukam-tekli-mozgi-moego-ottsa-ja-oshchutil-kogda-iz-cheloveka-uhodit-dusha-polnaja-tekstovaja-versija-intervju-ruslana-shcherbanja-1533314.html>, cit. 10. 4. 2024].

²⁶¹ Strana zelených (ukr. *Партія Зелених України*) byla založena v roce 1991 a výrazně vystupovala proti znečišťování životního prostředí. Její provázanost s oligarchickými kruhy jí však vynesla spíše negativní obraz v ukrajinské společnosti.

²⁶² Краткая историческая справка. «Зеленстрой» Партия зеленых Украины — одна из старейших политических команд в стране... *Зеркало недели*. [online: https://zn.ua/internal/ukraina_partiynaya_chast_i_partiya_zelenyh.html, cit. 10. 4. 2024].

²⁶³ Ibid.

5.4. STRUKTURA VLÁDY LUKAŠENKOVA A KUČMOVA REŽIMU (HERRSCHAFTSSTRUKTUR)

Merkel vnímá tento bod jako důležitý ve vnímání rozdílů mezi autoritářským a demokratickým režimem, jelikož je založen na míře rozdělení vlády mezi tři nezávislé a od sebe oddělené větve moci – zákonodárnou, výkonnou a soudní.²⁶⁴ Do popředí vystupuje vztah justice na jedné straně a legislativy a především exekutivy na straně druhé. V předešlých kapitolách jsme analyzovali vztah mezi prezidentem a parlamentem, ale pro bližší vzhled je nutné zastavit se u soudní moci a tendencí, které ji v obou zemích doprovázely, přičemž ústředním tématem bude Ústavní soud.

Potíže doprovázely běloruský Ústavní soud již od počátku jeho existence. Přelomovou událostí bylo konání referenda v roce 1996, které Ústavní soud označil za protiústavní a postavil se tak na stranu opozice. Vzhledem k nerespektování rozsudku prezidentem a následnému protlačení referenda většina členů soudu rezignovala, přičemž na jejich posty byly Lukašenkem dosazeny osoby již podle nové ústavy (tzn. polovinu z osazenstva ÚS dosadil prezident sám a polovina byla dosazena Radou republiky, jež se ale také dostala pod kontrolu Lukašenka). Za tento postup byl běloruský režim mezinárodně kritizován, což je obsahem i rozsáhlé zprávy Evropské komise pro demokracii prostřednictvím práva (tzv. Benátské komise).²⁶⁵ Praktickým odstraněním nezávislosti soudu došlo i k výraznému poškození zbývajících prvků demokracie, jelikož Ústavní soud hraje v institucionálním rámci důležitou roli v oblasti kontroly ústavnosti, ochrany základních lidských práv a svobod vyplývajících nejen ze samotných ústavních zákonů republiky, ale zároveň z Listiny základních lidských práv a svobod. Narušením a podřízením tohoto ústavního tělesa ztratila opozice a celá běloruská společnost nezávislý orgán, který může v případě nebezpečí narušení jejích práv sloužit jako poslední instance, ke které se lze odvolat. Události roku 1997 se staly předmětem žaloby, kterou podal Michail Pastuchov, bývalý člen Ústavního soudu, jenž byl propuštěn ve stejném roce na základě prezidentského dekretu.²⁶⁶ Výbor Spojených národů pro lidská práva tento postup razantně odsoudil a v procesním řízení

²⁶⁴ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 6. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 10. 4. 2024].

²⁶⁵ Case-law of the Constitutional Court of Belarus 1997–2003. *European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*. [online: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2004\)069-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2004)069-e), cit. 10. 4. 2024].

²⁶⁶ Přijetí ústavních změn, stejně jako Lukašenkův postup vůči Ústavnímu soudu se stalo jedním z důvodů, proč bylo Bělorusko v roce 1997 vyloučeno z Rady Evropy. Oficiální prohlášení mimo jiné označovalo „novou běloruskou ústavu“ za ilegální. Belarus suspended from the Council of Europe. *Press Service of the Council of Europe*. 17. 1. 1997. [online: <https://web.archive.org/web/20060426062531/http://press.coe.int/cp/97/11a%2897%29.htm>, cit. 10. 4. 2024].

označil odvolání M. Pastuchova z postu ústavního soudce za součást snah o koncentraci vlády v rukách jedné osoby, resp. větve moci (v tomto případě exekutivní).²⁶⁷ Toto koncentrování moci v rukách Lukašenka zároveň „signalizuje“ určitým skupinám ve společnosti (především ekonomickým elitám) svoji dominanci a rozsáhlými prezidentskými pravomocemi v oblasti dosazování a odvolávání eliminuje nebezpečí vytvoření opozice. Zde se jedná především o Lukašenkovu formální moc nad prokurátorem a jednotlivými soudy (viz výše).

Ukrajinský Ústavní soud vzniklý na základě Ústavy z roku 1996 byl často spojován s kontroverzními rozhodnutími a mnohdy prokučmovskými postoji. Přesto bylo jeho postavení v rámci ústavního systému alespoň na teoretické úrovni nesrovnatelně svobodnější a nezávislejší než v Bělorusku. Soudci byli, podle ústavních zákonů dosazováni prezidentem, parlamentem a Kongresem soudců (každý mohl dosadit 6 členů), čímž se případný vliv prezidenta výrazně umenšoval. Přesto však v průběhu konce 90. let můžeme sledovat tendence, které výrazně ohrozily nezávislost soudu a vedly k jeho následné kritice jako Kučmovy „hračky“. Zastrasování a uplácení soudců na všech úrovních se stalo jakýmsi denním chlebem ukrajinských politiků a oligarchů. Výraznou kritiku si soud vysloužil svými rozhodnutími z roku 2000 o legálnosti konání referenda namířeného na změnu ústavních zákonů,²⁶⁸ nicméně hlavní otázka směřující k nezávislosti a věrohodnosti tohoto tělesa byla nastolena v roce 2003, kdy Ústavní soud oficiálně umožnil Kučmovi ucházet se o prezidentský mandát potřeť v řadě,²⁶⁹ což je z hlediska dodržování ústavnosti a demokratičnosti zcela nemyslitelné.²⁷⁰

5.5. NÁROK VLÁDY: ZASAHOVÁNÍ STÁTNÍ MOCI DO PRIVÁTNÍ A SPOLEČENSKÉ SFÉRY (HERRSCHAFTSANSPRUCH)

Demokratické režimy podle systému Merkel důrazně oddělují privátní (nebo veřejnou) a státní sféru. Ústavně zaručené a soudně přezkoumatelné hranice mezi státní a společenskou sférou zajišťují individu u jeho základní lidská práva a státní moc omezují v rozsahu její působnosti. Autoritářské režimy mají naopak tendenci tyto hranice překračovat a různě

²⁶⁷ Human Rights Committee. Case of Mr. Mikhail Ivanovich Pastukhov v. Belarus, Communication No. 814/1998, U.N. Doc. CCPR/C/78/D/814/1998 (2003). [online: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/814-1998.html>, cit. 10. 4. 2024].

²⁶⁸ Конституционный суд услышал Кучму и поддержал его поправки к основному закону. *Коммерсантъ*. [online: <https://www.kommersant.ru/doc/151956>, cit. 10. 4. 2024].

²⁶⁹ Президент України Леонід Кучма має право балотуватися на президентських виборах у 2004-му році. *Radio Svoboda*. [online: <https://www.radiosvoboda.org/a/911177.html>, cit. 10. 4. 2024]. Dále: Конституционный суд стал карманным судом Кучмы. *Украинская правда*. [online: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/12/30/4376250/>, cit. 10. 4. 2024].

²⁷⁰ Hlavním argumentem pro schválení jeho kandidatury byl fakt, že Kučmův první prezidentský mandát začal v roce 1994, přičemž ústava, která nastavovala časové omezení mandátu, byla přijata až o dva roky později a podle tohoto výkladu ÚS určil za počátek výkonu prezidentského mandátu až rok 1996. Ukraine: Kuchma Cleared To Run For Third Term. *Radio Free Europe*. [online: <https://www.rferl.org/a/1105441.html>, cit. 10. 4. 2024].

obcházet, čímž celý ústavní rámec degradují na pouhou masku režimu a státní moc se tak stává tendenčně neohraničenou.²⁷¹

Ačkoliv běloruská ústava pojednávala o ochraně lidských práv a svobod,²⁷² vládní moc v čele s prezidentem úzkostlivě chránila monopol své moci a výrazně potlačovala občanská práva určitých skupin běloruské společnosti (opozice). Od druhé poloviny 90. let v souvislosti s nástupem Lukašenka k moci a změnami v ústavě se Bělorusko tradičně umísťovalo na zadních příčkách indexů nezávislých organizací mapujících kvalitu demokracie či míru dodržování lidských práv a svobod.²⁷³ Organizace Amnesty International v roce 2000 vydala zprávu mapující tyto údaje, ve které upozorňovala na zatýkání mladých lidí účastnících se protirežimních demonstrací.²⁷⁵ Běloruská státní moc se však neomezovala „jen“ na potírání opozičních hlasů v rámci protestů, ale významně zasahovala i do svobody médií, která byla po celá 90. léta z majoritní části pod státním dohledem. Běloruská ústava sice formálně zaručuje svobodu slova, ale v praxi se výrazně využívala cenzura a jakékoliv opoziční hlasy byly automaticky vymazávány. Pro režim nekomfortní novináři byli během 90. let a začátku nového tisíciletí režimem pronásledováni a soudně stíháni, což se týkalo také zaměstnanců zahraničních médií.²⁷⁶

Zajímavý a výmluvný příklad státní kontroly můžeme nalézt i ve školním prostředí. V roce 1995 vznikla Státní komise pro kontrolu školní literatury v oblasti humanitních a sociálních věd. Komise byla přímo odpovědná prezidentovi a její rolí bylo dodržování „ideologické správnosti“ běloruských učebnic historie. Jak uvádí analýza A. Zadory, komise

²⁷¹ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 6–7. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 10. 4. 2024].

²⁷² Раздел II, Статья 21 Конституции Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>, cit. 10. 4. 2024].

²⁷³ Belarus. *Reporters Without Borders*. [online: <https://rsf.org/en/country/belarus>, cit. 10. 4. 2024]. Známe je také prohlášení státní tajemnice Spojených států Condoleezy Rice, která označila ve svém projevu v roce 2005 Bělorusko za jednu z posledních šesti tyranií světa. Opening Statement by Dr. Condoleezza Rice. *Senate Foreign Relations Committee*. 18. 1. 2005. [online: <https://web.archive.org/web/20060325002023/http://foreign.senate.gov/testimony/2005/RiceTestimony050118.pdf>, cit. 10. 4. 2024].

²⁷⁴ Ačkoliv ve společnosti existují pochybnosti o nezávislosti těchto organizací (např. Amnesty International nebo Reportéři bez hranic), nemůžeme upřít jejich snahu o transparentnost. Metodologie jejich výzkumu je dostupná na internetu. Více v: 2013 World Press Freedom Index – Methodology. *Reporters Without Borders: For Freedom of Information*. [online: https://web.archive.org/web/20130819031406/http://en.rsf.org/IMG/pdf/2013_wpfi_methodology.pdf, cit. 10. 4. 2024].

²⁷⁵ Belarus: Crack down on young protesters. *Amnesty International*. [online: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur49/024/2000/en/?open&of=ENG-2EU>, cit. 10. 4. 2024].

²⁷⁶ Administrative Obstacles Threaten Radio Free Europe in Minsk. *Reporters Without Borders For Freedom of Information*. 13. 8. 2002. [online: https://web.archive.org/web/20160102055907/http://en.rsf.org/belarus-administrative-obstacles-threaten-13-08-2002_03415.html, cit. 10. 4. 2024].

přímo vytvářela učební osnovy, jejichž cílem byla re-sovětiizační indoktrinace stavějící svůj historický narativ na vítězství ve Velké vlastenecké válce a utrpení běloruského lidu, přičemž obsahovala výrazné protizápadní tendence.²⁷⁷ Tento a jiné aspekty jen podtrhují snahu režimu o obsáhnutí celé společnosti a celkovou presonalizaci běloruské politiky v osobě Lukašenka.

Ukrajina v 90. letech zaznamenala dynamický vývoj v oblasti svobody médií a dodržování lidských práv a svobod. Přes jasné autoritářské tendence, spojené se zastrašováním nepohodlných novinářů nebo dokonce jejich vražd, se však státní moc nikdy nevydala běloruskou cestou. Složitost ukrajinské společnosti a politiky, stejně jako její větší ekonomická, sociální a kulturní stratifikace tomuto vývoji zabránila. Přesto v druhé polovině 90. let s pokračující oligarchizací politiky prostupovaly ekonomické zájmy i ukrajinskými médii. Privatizace vydavatelských domů však nezaručila jejich svobodu, ale měla přímo opačný efekt. Skupování médií vlivnými oligarchy napojenými na státní moc s sebou přineslo řadu vedlejších příznaků ve formě cenzury. V ukrajinském případě byly známé tzv. temnyky, v obecnějším smyslu instrukce, jak informovat o aktuálních tématech, v užším direktivy obsahující informaci, co vydávat.

Poprvé se o temnykách začalo mluvit v roce 2001, kdy se všechna velká média začala „podivně“ shodovat v podávání informací. Postupem času vyšlo najevo, že prezidentská administrativa, přesněji řečeno Medvedčukův tým,²⁷⁸ vydával „doporučení“ ředitelům redakcí a určoval jim, jak referovat o aktuálních tématech.²⁷⁹ I přes fakt, že Medvedčuk odmítl jakékoliv spojování cenzury se svým jménem, není důvod domnívat se, že nebyl přímo odpovědný za vydávání temnyků. Poprvé byla tato cenzorská nařízení spojována se Sociálně demokratickou stranou Ukrajiny (sjednocená),²⁸⁰ kde figuroval právě Medvedčuk, jenž se

²⁷⁷ ZADORA, A.: *History Education and Conflict Transformation: Social Psychological Theories, History Teaching and Reconciliation*. Basingstoke 2017, str. 267–271.

²⁷⁸ Viktor Medvedčuk byl přední ukrajinský oligarcha s rozsáhlými konexemi na Rusko a V. Putina. V letech 2002 až 2005 zastával post hlavy Administrace prezidenta Ukrajiny.

²⁷⁹ От «темников» до «Панамы»: 7 самых известных утечек информации. *Украинская правда*. [online: <https://web.archive.org/web/20160622172146/http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2016/06/17/7112132/>], cit. 10. 4. 2024]. Dále: Оригинальные темники на «Украинской Правде». *Украинская правда*. [online: <https://web.archive.org/web/20131106061834/http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/03/7/4414401/>], cit. 10. 4. 2024].

²⁸⁰ V Ukrajině existovalo v druhé polovině 90. let několik sociálně demokratických stran. Vedle Sociálně demokratické strany Ukrajiny (sjednocená) [ukr. *Соціал-демократична партія України (об'єднана) СДПУ(о)*], byla ještě Sociálně demokratická strana Ukrajiny (ukr. *Соціал-демократична партія України, СДПУ*) a Ukrajinská sociálně demokratická strana (ukr. *Українська соціал-демократична партія*), která byla založena v roce 1998 po vystoupení části členů ze Sociálně demokratické strany Ukrajiny (sjednocená).

následně stal hlavou Administrace prezidenta – právě tam svoji praxi rozšířil na všechna média v zemi.²⁸¹

5.6. ZPŮSOB VLÁDY: KONTROLA A OMEZENÍ MOCI? (HERRSCHAFTSWEISE)

V posledním bodě Merkel rozlišuje způsob vlády podle toho, zda se jedná o vládu systematicky represivní (teroristickou), částečně represivní (autoritářskou) nebo částečně státoprávní (defektní) či plně státoprávní. Zatímco demokratické režimy se řídí ústavně legitimizovanými principy a jejich působnost je omezena kontrolou, autoritářské režimy uplatňují svoji moc svévolně, tendenčně a nekontrolovatelně.²⁸²

Režim Lukašenka a jeho mocenský vztah k vnitropolitickým a zahraničněpolitickým otázkám nebyl vždy monolitický, ale naopak procházel určitým sinusoidním vývojem, ve kterém nezastupitelnou roli hrálo Rusko. To během začátku nového tisíciletí figurovalo jako určitá pojistka Lukašenkovy pozice (v Bělorusku byla dislokována část ruské armády). Tento aspekt fungoval jako „zabetonování“ nastalého autoritářského vývoje, jenž slovníkem Merkela můžeme popsat jako částečně represivní. Samozřejmě, běloruský režim je zodpovědný za brutální policejní zásahy při demonstracích, mlácení opozičních poslanců a pronásledování každého nepohodlného hlasu, přičemž se na konci 90. let neštilil přistoupit k samotnému vraždění. Zároveň je ale nutné mít na paměti celkový obraz běloruské společnosti a státní moci, jež byly svým způsobem provázány. Lukašenkova podpora ve společnosti sice postupně upadala, ale stále zůstávala na velmi vysokých číslech (viz výše).

Pokud budeme Bělorusko hodnotit pouze z hlediska ústavních zákonů a uplatňování moci, přijdeme o celkový vhled do problematiky a dojde ke zkreslení situace. K těmto aspektům je proto nutné přidat další faktory, jež jsme již blíže popsali v prvních kapitolách, jako jsou role Ruska ve vnitrostátní, ale i zahraniční politice Běloruska, většinově pozitivní pohled společnosti na osobu Lukašenka a zároveň její převážně negativní vnímání opozičních stran. Celková personalizace politiky, plně dominantní postavení prezidenta a naprosto zdeformovaný ústavní rámec Bělorusko posouvaly do výrazně autoritářského režimu s jasně represivními (i když slovy Merkela částečně represivními)²⁸³ rysy s určitými až teroristickými projevy (vraždy opozičníků).

²⁸¹ Медведчук списал темники на Бабу Ягу. *Українська правда*. [online: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/01/11/4603257/>, cit. 10. 4. 2024].

²⁸² MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 7. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 10. 4. 2024].

²⁸³ Jasně represivní se vztahuje ke kvalitě, kdežto částečně represivní ke kvantitě těchto aspektů.

Domnívám se, že Kučmovo prezidentství je důležité z hlediska ústavního vývoje, především z důvodu jeho obcházení a narušování ústavních mantinelů, což výrazně posílilo negativní aspekty ukrajinské politiky (pro kterou to do budoucna znamenalo nebezpečný precedens) a společnosti. Obě (společnosti i politika) se však vyznačovaly vysokou mírou rezilience v souvislosti s následnou aktivizací občanské společnosti. Z výše uvedeného můžeme určit typ ukrajinské vlády jako státoprávní (tzn. dodržující predispozice demokracie), ale zároveň s výraznými omezeními, která se projevila právě během dvou mandátů Kučmy. Důležitou součástí ukrajinské politiky je její vztah s Ruskou federací. Komplikované historické vztahy, hluboká složitost vnitřních sociálních vztahů ukrajinské společnosti a také samotný přístup prezidenta nedovolily Rusku plně obsáhnout ukrajinskou politiku, na druhé straně však samozřejmě musíme zmínit, že se o ni Rusko eminentně zajímalo a snažilo se ji ovlivňovat. Přes tyto negativní vlivy si však ukrajinská demokracie dokázala uchovat svoje kvality – svobodné volby, výrazně pluralistickou politickou scénu, zachování suverenity lidu a alespoň určité dodržování ústavních zákonů. Je otázkou, do jaké míry bylo Rusko schopné opravdu ovlivňovat vnitřní politiku Běloruska a Ukrajiny. Je však jisté, že takovou politiku čile provádělo, o čemž svědčí intenzivní propojení zájmů různých ukrajinských a ruských oligarchů a poslanců. Výrazným spojovacím článkem byla i ekonomika, která *de facto* určovala blízké propojení nejen Ukrajiny, ale i Běloruska s Ruskou federací.

5.7. SHRUTÍ MERKELOVA PŘÍSTUPU V SOUVISLOSTI S LUKAŠENKOVÝM REŽIMEM A KUČMOVÝM PREZIDENTSTVÍM

Z výše uvedené analýzy vyplývá, že režim obou zemí lze definovat pomocí Merkelova přístupu šesti kritérií typů vlád. Nicméně jsou zde aspekty, jež se vymykají a částečně tento systém narušují.²⁸⁴ Přesto však můžeme Ukrajinu s jistými odchylkami označit za typický příklad tzv. defektní demokracie, jejíž podstata sice stojí na demokratických základech (ústavní rámec, fungující instituce a vyvíjející se občanská společnost, jejíž občanská suverenita je zabezpečena zákony), ale která je zároveň narušována silným vlivem neformálních institucí, především oligarchickými skupinami, jež pronikají do samé politiky a stávají se její součástí. Z mocenského pohledu zde ale neexistuje monopol vlády. Ta je naopak ústavními zákony rozdělena do několika větví moci, z nichž sice exekutivní moc v průběhu 90. let zaujímal výrazné postavení, ale postupem času došlo k jejímu omezení, a později (v roce 2004) byla naopak posílena legislativní moc. Zároveň musíme mít na paměti i důležité postavení soudní moci (především Ústavního soudu), která i přes určité aféry a někdy až benevolentní přístup

²⁸⁴ Zde se jedná především o kritérium analyzující monopol vlády (viz výše).

k překračování ústavních mantinelů prezidentem zaujímalu svoji pozici více méně efektivně. Z tohoto důvodu je možné označit strukturu vlády za pluralistickou. Defektní povaha ukrajinské politiky spočívá především v roli prezidenta Kučmy, který se různě snažil obcházet legislativní moc a tím překračoval mantinely, jež mu určovaly ústavní zákony. Na rozdíl od Běloruska se ukrajinské politické zastoupení rekrutovalo a legitimizovalo skrze svobodné, rovné a tajné volby, jež jsou ústředním bodem v posuzování demokratičnosti zemí. Základní zákon z roku 1996 (spolu s pozměňovacími zákony z pozdějších let) splňuje demokratické zásady, především potvrzuje Weberův akcent na suverenitu lidu a víru v zákony, jež ohraničují státní moc.

Bělorusko se v průběhu druhé poloviny 90. let vydalo naprosto odlišnou cestou a stalo se tak na delší dobu evropským „nechtěným dítětem“ postsovětské transformace. Ke konci 90. let se dostalo nejen do mezinárodní izolace, ale také do vnitřní politické krize. Lukašenkův režim výrazně potlačoval lidská práva, neváhal překročit nejzazší linie (vraždy novinářů a politických oponentů) a na mapě starého kontinentu se tak pomalu zrodil stát, jenž je mnohými lidmi dodnes v Evropě označován za „poslední diktaturu“ v Evropě. Porušování ústavy, která sama o sobě byla nefunkčním garantem lidských práv a svobod, „obludné“ koncentrování moci do rukou jednoho člověka a výrazná personalizace moci představovaly elementy, které výrazně vychylovaly Bělorusko z cesty demokratického směřování.

Přesto však nemůžeme jasně určit, zda se jedná o autoritářský či totalitární režim. Problém nastává v definování jednotlivých bodů, které Merkelův systém používá. Pro definování totalitárního režimu pomocí bodu struktura vlády např. autor využívá slovo „monistický“ a pro autoritářský režim naopak „semipluralistický“. Struktura vlády Lukašenkova režimu je výrazně monistická, na druhé straně ale legitimizace jeho vlády nevychází z nějakého světónázoru (jako např. nacistický režim v Třetí říši), ale využívá ke své legitimizaci výše zmíněné masky – kvazi-demokratické volby a formální udržování institucí jako např. Ústavní soud, parlament atd. Výrazně se ve své legitimizaci orientuje na mentalitu obyvatelstva (akcentování témat, která korespondují se sovětskou nostalgií většinového běloruského obyvatelstva, do čehož zapadají i výše zmíněné komise pro „ideologickou správnost“ historických učebnic), které je utvrzováno v jeho narativěch a představách o sobě sama. V rámci uplatňování moci (způsob vlády) nalézáme určité projevy, které Merkel popisuje jako „teroristické“ a jež zahrnuje do znaků totalitárních režimů. Při širším pohledu na celý státní aparát však tuto interpretaci nemůžeme přijmout, a naopak je příhodné použít navrhovaný termín „částečně represivní“. Na tomto místě je důležité připomenout, že Merkel si určité

nedostatky uvědomuje – právě u posledních čtyř bodů. Pro samotnou definici jsou však podle něho důležité především první dva body týkající se legitimizace a přístupu k vládě, jelikož představují samotné jádro demokratického principu a jakékoliv jejich omezení nebo narušení již indikuje posun do autoritářství. Ostatní čtyři body jsou spíše upřesňujícími kritérii pocházejícími z ústavní a státoprávní sféry.²⁸⁵

Taras Kuzio definuje běloruský režim jako sultanistický, kde hlavní roli hraje osoba, jež není nikým ani ničím vázaná (ani ideologií) a svoji moc zakládá na ozbrojené síle a všudypřítomné byrokracii. Zároveň dodává, že specifčnost Lukašenkova režimu tkví v jeho velké míře populistického chování, jenž slouží k legitimizaci vlády.²⁸⁶ Myslím si však, že pojem „sultanismus“ je poněkud zavádějící, jelikož dostatečně nepostihuje vztahy, jež v běloruské společnosti existují. Samozřejmě, prezident stojí v mocenské hierarchii nejvýše, ale rozhodně není všemocným sultánem, jemuž by celá země ležela „u nohou“, o čemž svědčí i události z Běloruska v letech 2020–2022. Zároveň se domnívám, že mnohdy se badatelé až přespříliš orientují na vnitropolitické rozvržení, a naopak upozadují zahraničněpolitickou rovinu, která je v případě východoevropského prostoru výrazně důležitější. Role Moskvy a tzv. blízkého zahraničí se s nástupem V. Putina aktivizovala a Rusko se po bolestivých 90. letech znovu začalo drát na pozici evropské velmoci, s čímž přicházela i odvěká ruská geopolitická tradice – budování svazků kolem samotného Ruska a vznik jakéhosi ochranného kruhu republik.²⁸⁷ Nejen geopolitické otázky, ale také ekonomické (dodávky plynu a ropy do západoevropských zemí) a společensko-ideologické (návrat k ruskému imperialismu a znovuoživení „ruského světa“).²⁸⁸ Obě země se tak znovu dostaly do historického gravitačního pole Moskvy a byly významně politicky, ekonomicky a společensky ovlivňovány. Přesto je možné vyzorovat i určité rozdíly v chování (resp. vztazích) mezi Ukrajinou, Běloruskem a Ruskou federací. Jak jsme již zmínili, ukrajinský vztah s Ruskem byl vždy komplikovaný a procházel dynamickým vývojem. Složitost ukrajinské společnosti a politiky předurčovala větší kompaktnost a „ideologickou naplněnost“ ukrajinského postoje vůči Rusku. Bělorusko a jeho geografická predispozice spolu s ekonomickou závislostí na druhé straně určovala výraznější

²⁸⁵ MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000, č. 41, str. 7. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>, cit. 10. 4. 2024].

²⁸⁶ EKE, S. M. – KUZIO, S.: Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus. *Europa-Asia Studies*, 2000, roč. 52, č. 3, str. 524–525. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/713663061>, cit. 10. 4. 2024].

²⁸⁷ V tomto smyslu můžeme chápat i Společenství nezávislých států (SNS), které vedle ekonomického významu plnilo i politický (resp. geopolitický) účel – rozšiřování moci Moskvy a zároveň její mezinárodní opora.

²⁸⁸ Termín ruský svět (rus. *русский мир*) je termín, který odkazuje na specifický civilizační typ „ruského světa“, který je založen na sjednocení rusky mluvícího obyvatelstva. Důležitými aspekty tohoto termínu jsou geopolitické, náboženské a sociálně-kulturní myšlenky.

propojení bělorusko-ruských vztahů. Nesmíme však zapomínat, že ekonomická závislost byla svým způsobem na obou stranách, čehož Lukašenko často využíval. Tento postup byl umožněn samotným nastavením běloruské politiky a ústavního systému, který fungoval na tak vágních pilířích, že běloruský prezident mohl zastávat prakticky jakékoliv stanovisko.

6. ZÁVĚR

Vztah mezi dodržováním demokratických hodnot a zájmy různých východoevropských zemí a jejich elit byl vždy problematický. Po rozpadu Sovětského svazu do východní Evropy pronikla svoboda, jež v tomto regionu tradičně po staletí chyběla, jen v určitých světlých obdobích vzkvétala, aby ale byla následně zadupána. Události devadesátých let byly pro každou z bývalého Sovětského svazu určující, jednoduše řečeno, politická praxe vytvářená v tomto desetiletí významně předurčila trajektorii, po které se daná země bude následně vydávat. Neexistence základních demokratických pravidel v sovětském společensko-právním světě nutila elity jednotlivých postkomunistických zemí k rychlému až překotnému přijímání ústav a zakládání institucí, jejichž zaměstnanci měli pramálo zkušeností s efektivním řízením státu. Forma se stala demokratickou, obsah zůstal sovětský a jen pomalu se ho podařilo měnit. Z tohoto důvodu doprovázely proces budování států (ang. *state-building*) mnohé neduhy spojené se zatím nevyzkoušenou postkomunistickou transformací, přechodem na tržní ekonomiku a s hlubokými celospolečenskými změnami, které přišly po dlouhých desetiletích apatie mas.

Jak jsme již částečně zmínili v předešlých kapitolách, Bělorusko a Ukrajina začínaly svoji demokratickou transformaci za zcela odlišných podmínek. Ukrajinský stát měl stále v živé paměti události těsně poválečné (1918–1920), spojené se založením samostatného ukrajinského státu a následně i 60. léta, jež pro ukrajinskou inteligenci (tzv. šedesátníky) znamenaly nový závan čerstvého vzduchu. Zároveň historická zkušenost a velice složitá společenská, kulturní a etnická stratifikace země ovlivňovaly politiku a výrazně ji svou povahou posouvaly k pluralismu a tím k dodržování demokratických hodnot. Přesto (a možná právě proto) byla ukrajinská politická scéna náchylná na pronikání různých zájmových skupin, jež se vkrádaly do parlamentu a dalších institucí a podílely se naopak na pomalé destrukci státu. Bělorusko na druhé straně s ničím podobným nemělo zkušenost. Do 90. let vstupoval tento stát s výrazně oslabenou národní identitou, která vyvěrala ze složitějšího a více vrstevnatého identitárního sebeurčení běloruského národa, a tedy jeho výrazného neukotvení.²⁸⁹ Chápání demokracie (v

²⁸⁹ Starší (především západní) odborná literatura se snažila vysvětlit „sovětský obrát“ a Lukašenkův autoritářský režim skrze oslabenou nebo nevyvinutou běloruskou identitu, která vyvěrala z „odvěkého“ rozdělení Běloruska mezi rusofilské a západofilské (lépe řečeno polonofilské) obyvatelstvo, přičemž obě poloviny byly tradičně rurální a neměly výraznější elity. Tento aspekt se výrazně projevil v průběhu 19. a na začátku 20. století, kdy běloruský národ nedokázal vytvořit (resp. posléze udržet) svůj národní stát. Proti této argumentaci se staví dnešní pohled na problematiku běloruské identity, která odmítá toto duální vnímání světa (rozdělení na dvě části) a naopak si všímá daleko větší složitosti běloruské identity, která spočívá v existenci hned několika národních vyprávění, která jsou stále živá a mezi sebou koexistují. Více v: BEKUS, N.: *Struggle over Identity: The Official and the Alternative „Belarusianness“*. Budapest 2010.

západoevropském slova smyslu) a živá historická zkušenost zároveň nesahala dále než do existence Sovětského svazu nebo předchozího carského impéria.²⁹⁰ Země tak vkročila do prázdného prostoru, jenž se pro ni stal velkou neznámou, a ze kterého se po několika letech vrátila na pevnou půdu toho, co znala po desetiletí. Domnívám se, že jedním z hlavních aspektů, které běloruská společnost v této době upřednostňovala při hodnocení politiků, byla právě jejich schopnost zabezpečit stabilitu a bezpečí. Není náhodou, že právě obě tato slova patří k nejčastějším tématům, ke kterým se běloruský prezident stále vrací. Přesto ale můžeme nalézt i výrazné styčné body mezi oběma zeměmi – embryonální institucionalizace, chybějící efektivní právní základ, velké množství neformálních skupin, jež byly zvyklé z dob SSSR podílet se na moci a být součástí rozhodovacího procesu.

Během 90. let se obě země začaly významně odlišovat v pojetí moci a vlády, jež se ztělesňovaly v osobách obou prezidentů. V běloruském případě doslova. Výrazná personalizace moci dosáhla takových rozměrů, že Lukašenko držel v rukách moc, o kterou se pokoušeli různí diktátoři; s jediným rozdílem – Bělorusko za to zaplatilo modernizací a ekonomickou výkoností. Obnovený svazek s Ruskem sice také přinesl určité materiální výhody, ale celkově můžeme hodnotit běloruskou regresi zpět do sovětského modelu za naprosté popření postkomunistického vývoje, čímž se tato země dostala do hluboké mezinárodní izolace. Ukrajinská demokracie sice byla diametrálně odlišná, ale procházela si také výraznými „porodními“ problémy, které ale nepřekročily onu pověstnou poslední linii, vedoucí k autoritářství a totalitárnímu režimu.

V metodologické části jsem citoval z knihy *Demokracie jakožto problém* od francouzského spisovatele de Benoist, který tvrdí, že neexistuje žádná ideální demokracie. Pokud bychom toto myšlení použili na východoevropský prostor, pak musíme spíše tvrdit, že neexistuje žádné ideální autoritářství, nýbrž že nabývá mnoha podob odvislých od tamějších kulturních, politických a ekonomických vztahů. Jak jsme ukázali v praktické části, nemůžeme jednoduše běloruský režim definovat a jeho specifika se vymykají jakémukoliv „zaškatulkování“. Zatímco Ukrajinu můžeme určit jako defektní demokracii, tzn. jako zemi, která je postavena na demokratických principech doprovázenými výraznými problémy,

²⁹⁰ Bělorusko na začátku 20. století také prošlo dynamickým vývojem, který se přetavil v roce 1918 do existence vlastního státu. 25. března 1918 došlo (již během německé okupace) k vyhlášení nezávislého a svobodného státu, který byl ale zničen již na začátku prosince téhož roku postupující Rudou armádou. I přes jeho „jepičí život“ však představuje poměrně důležité období běloruských dějin, ke kterému se určité kruhy obyvatelstva vracejí (např. BNF v 90. letech). Přesto se domnívám, že tato historická událost není pevně zakotvena v běloruské paměti a identitě, rozhodně ne tolik jako v ukrajinské paměti podobné události v Ukrajině v letech 1918–1920.

Bělorusko více méně osciluje mezi autoritářstvím a totalitárním režimem (v rámci Merkelova systému šesti hodnot).

Práce byla koncipována tak, aby zodpověděla hlavní otázku, ptající se po důvodech, proč došlo k tak výraznému posunu ve vnímání základních aspektů obou režimů – vnímání moci a vlády. Spojení této problematiky s konceptem střetávání formálních a neformálních institucí, jež následně koncipují realitu a výrazně ovlivňují celospolečenské nastavení, je dle mého velice užitečné právě v pochopení výše zmíněné podstaty problematiky a také role, kterou v daném systému zastávali oba prezidenti – Leonid Kučma a Alexandr Lukašenko. Na základě konceptu šesti hodnot W. Merkela a A. Croissant jsme definovali základy, na kterých režimy stály a na čem zakládali svoji moc Lukašenko a Kučma. Domnívám se, že se mi podařilo definovat, z čeho daná problematika vyvěrá a jaké byly její projevy během 90. let, přičemž jsem časově pokročil až do roku 2004.

Problematika je však ještě složitější. S pokorou musím konstatovat, že téma, které jsem si vybral, je velice nosné a má potenciál pro další pokračování (v časovém prodloužení tématu nebo v metodologickém doplnění). Především jde o samotný koncept formálních a neformálních institucí, který není stále úplně konstituovaný, stejně jako Merkelův koncept šesti hodnot. Myslím, že jedním z velice přínosných výsledků této práce bylo potvrzení možnosti efektivně definovat základní vývojové tendence východoevropských zemí pomocí tohoto konceptu i za vědomí, že některé aspekty nedokáže dostatečně postihnout. Zde je prostor na metodologické rozšíření přístupu, které by bylo lépe aplikovatelné na společensky komplexní země. Aktuálnost tématu však nutí tuto práci a výše zmíněná témata přepracovávat a znovu interpretovat, jelikož vpád ruských vojsk do Ukrajiny uspořádal určité autoritářské až totalitární tendence V. Putina a především L. Lukašenka a svým způsobem i nutnost tužší kontroly státního aparátu v Ukrajině. Válka zde znovu vystupuje do popředí jako činitel, který rozděluje svět na dva časové úseky, přičemž v roce 2022 jsme vstoupili do nové, dynamické fáze, která je pro nás velkou neznámou, stejně tak, jako byla 90. léta krokem do neznáma pro země, jež se po nabytí nezávislosti vydaly na dlouhou a spletitou cestu transformace.

7. SEZNAM PŘEČTENÉ LITERATURY

7.1. SEKUNDÁRNÍ ZDROJE

7.1.1. MONOGRAFIE

1. ASLUND, A.: *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. New York 2008.
2. BEKUS, N.: *Struggle over Identity: The Official and the Alternative „Belarusianness“*. Budapest 2010.
3. BENOIST, de A.: *Demokratie – das Problem*. Tübingen 1987.
4. CARRÉ DE MALBERG, R.: *Contribution à la théorie générale de l'État*. Paris 2003.
5. DAHL, R. A.: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New York 1971.
6. FUNDOVÁ, J.: *Devadesátky! Roky nespoutané svobody*. Praha 2017.
7. HOLZER, J. – BALÍK, S.: *Postkomunistické nedemokratické režimy: studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase*. Brno 2007.
8. HUNTINGTON, S.: *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. New York 1991.
9. IOFFE, G.: *Reassessing Lukashenka: Belarus in Cultural and Geopolitical Context*. New York 2014.
10. KUZIO, T.: *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. New York 1997.
11. MARPLES, D. J.: *Belarus: a Denationalized Nation*. New York 2012.
12. NORTH, D. C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge 1990.
13. PARTLETT, W.: *The Importance of Constitutional Law for Belarusian Democracy: An Analysis of the Amended 1994 Constitution and Considerations for Democratic Reform*. Strömsborg 2020.
14. SCHEDLER, A.: *Electoral Authoritarianism: the Dynamics of Unfree Competition*. Boulder 2006.
15. SUBTELNY, O.: *Ukraine: A History*. Toronto 2000.
16. THER, P.: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin 2014.
17. TSAI, K. S.: *Capitalism without Democracy. The Private Sector in Contemporary China*. New York 2007.
18. URBINATI, N.: *Znetvořená demokracie: mínění, pravda a lid*. Praha 2018.

19. VESTLING, T.: *Rechtstheorie*. Berlin 2015.
20. WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1980.
21. WHITMORE, S.: *State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003*. New York 2004.
22. WILSON, A.: *Belarus: The Last Dictatorship in Europe*. New York 2021.
23. WOLCZUK, K.: *The Moulding of Ukraine. The Constitutional Politics of State Formation*. New York 2001.
24. YEKELCHYK, S.: *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. New York 2007.
25. ZADORA, A.: *History Education and Conflict Transformation: Social Psychological Theories, History Teaching and Reconciliation*. Basingstoke 2017.
26. ZYGAR, M.: *War and Punishment. The Story of Russian Oppression and Ukrainian Resistance*. London 2023.
27. КУЧМА, Л.: *Украина – не Россия*. Москва 2003.
28. ПЛОХИЙ, С.: *Врата Европы. История Украины*. Москва 2018.

7.1.2. INTERNETOVÉ ZDROJE

1. ALEKSEEVA, O.: The Democratic Legitimation Deficit of the Political Regime of the Republic of Belarus. Political Rights in State Power: Critical Discourse (2001–2004). *Hlesinski Monitor*, 2005, roč. 16, č. 1, str. 4–13. [online: https://brill.com/view/journals/hels/16/1/article-p4_2.xml].
2. ASLUND, A.: Left Behind: Ukraine’s Uncertain Transformation. *The National Interest*, 2003, č. 73, str. 107–116. [online: https://www.jstor.org/stable/pdf/42895646.pdf?refreqid=fastly-default%3Aec50ddc3151285dd32f665dfb972ad6b&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1].
3. BARBALET, J.: Conceptualising Informal Institutions: Drawing on the Case of Guanxi. *The British Journal of Sociology*, 2023, roč. 74, č. 1, str. 70–82. [online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10099868/#bjos12984-bib-0028>].
4. BASSEY, S.–ODEY, S.: Ukrainian Foreign Policy Toward Russia Between 1991 and 2004: The Start of the Conflict. *Journal of Liberty and International Affairs*, 2022, roč. 8, č. 2, str. 346–361. [online: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1047434>].
5. BEICHEL, T.: Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine. *Democratization*, 2004, roč. 11, č. 5, str. 113–132. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13510340412331304615>].

6. BÍLEK, J.: Hybridní režimy jako svébytná kategorie politických režimů: Komparace vybraných přístupů. *Středoevropské politické studie*, 2015, roč. 17, č. 2, str. 212–233. [online: <https://journals.muni.cz/cepsr/article/view/4416>].
7. BOONIN, L. G.: The Theoretical and Practical Approaches to Legal Reasoning. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1963, roč. 49, str. 433–446. [online: <https://www.jstor.org/stable/23677624>].
8. BOURDIEU, P.: Outline of a Theory of Practice. In: *The New Social Theory Reader*. Ed. SEIDMAN, S. – ALEXANDER, J. C. New York 2008, str. 80–89.
9. CARRIER, M.: Institutional Change, Power, and Political Executives in Ukraine under the Kuchma Presidency. *Studies of Changing Societies Journal*, 2012, roč. 1, č. 2, str. 81–112. [online: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4032818>].
10. COLLIER, D. – LEVITSKY, S.: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 1997, roč. 49, č. 3, str. 430–451. [online: <https://www.jstor.org/stable/25054009>].
11. CRAUMER, P. R.–CLEM, R. S.: Shades of Orange: The Electoral Geography of Ukraine's 2004 Presidential Elections. *Eurasian Geography and Economics*, 2005, roč. 46, č. 5, str. 364–385. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.2747/1538-7216.46.5.364>].
12. DUBECKÝ, J.: *Role prezidenta v ústavním systému Ukrajiny v letech 1994–1999*. Bakalářská práce. Praha 2021. [online: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/152516/130304123.pdf?sequence=1&isAllowed=y>].
13. EKE, S. M. – KUZIO, S.: Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus. *Europa-Asia Studies*, 2000, roč. 52, č. 3, str. 523–547. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/713663061>].
14. GILBERT, L. – MOHSENI, P.: Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*, 2011, roč. 46, č. 3, str. 270–297. [online: https://www.researchgate.net/publication/227006481_Beyond_Authoritarianism_The_Conceptualization_of_Hybrid_Regimes].
15. HARASYMIW, B.: Elections in Post-Communist Ukraine, 1994–2004: An Overview. *Revue Canadienne des Slavistes*, 2005, roč. 47, č. 3–4, str. 191–239. [online: <https://www.jstor.org/stable/pdf/40871016.pdf?refreqid=fastly->

- [default%3A5785d017460c293b97d502420e504fa2&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1](#)].
16. HELMKE, G. – LEVITSKY, S.: Informal Institutions and Comparative Politics. *Perspectives on Politics*, 2004, roč. 2, č. 4, str. 725–745. [online: https://scholar.google.com/scholar_lookup?journal=Perspectives+on+Politics&title=Informal+institutions+and+comparative+politics&volume=2&issue=4&publication_year=2004&pages=725-740&doi=10.1017/s1537592704040472&#d=gs_cit&t=1711191777536&u=%2Fscholar%3Fq%3Dinfo%3A1npdubADoC0J%3Ascholar.google.com%2F%26output%3Dcite%26scirp%3D0%26hl%3Dru].
 17. HOFSTEDE, G.: Dimensionalizing Cultures, The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2011, roč. 2, č. 1, str. 1–26. [online: <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=orpc#:~:text=This%20article%20describes%20briefly%20the.Orientation%2C%20and%20Indulgence%2FRestraint>].
 18. HRAMADSOU, M.: Belarus – A Successful Alternative Path of Transition? *CEU Political Science Journal*, 2006, č. 2, str. 16–21. [online: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=260619>].
 19. HRYTSAK, Y.: On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine. In: *A Laboratory of Transnational History*. Ed. KASIANOV, G. – THER, P. Budapest 2009, str. 225–248. [online: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9786155211553/html>].
 20. HRYTSAK, Y.: Ukraine in 2013–2014: A Political Geography. In: *Regionalism without regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Ed. SCHMID, U. – MYSHLOVSKA, O. Budapest 2019, str. 367–392. [online: <https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctvs1g8jn>].
 21. IOFFE, G.: Understanding Belarus: Belarusian Identity. *Europe-Asia Studies*, 2003, roč. 55, č. 8, str. 1241–1272. [online: <https://www.jstor.org/stable/3594506>].
 22. KANET, R. E.: Russia's Enhanced role in Eurasia: the 'Near Abroad' Three Decades on. *European Politics and Society*, 2023, roč. 24, č. 3, str. 421–433. [online: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23745118.2022.2050585?casa_token=-g8sraVSVAgAAAAA:iMIqWLeCRvAea49QesMW_FmxyP4ENBjdAlmzhrQFrKhgiC4tufm0zTXDt-tvD6eMuYrPKeLt6f7POUw].

23. KARATNYCKY, A.: Ukraine's Orange Revolution. *Foreign Affairs*, 2005, roč. 84, č. 2, str. 35–52. [online: <https://www.jstor.org/stable/20034274?seq=9>].
24. KOLODII, A.: Temporary Post-Communist Authoritarianism and Democracy: Ukraine 1990–1994. In: *Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa*. Ed. MAĆKÓW, J. Wiesbaden 2009, str. 138–161. [online: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-531-91615-6>].
25. KOULINKA, N.: Belarus and its Flight from Democracy: Political Discourse and the People's Choice at the 1994 Presidential Elections. *Journal of the History and Geography*, 2014, roč. 2, č. 1–2, str. 33–53. [online: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=514229>].
26. KULESZEWICZ, A.: Electoral System of the Republic of Belarus after 25 Years of Independence. *Polish Political Science Yearbook*, 2018, roč. 47, č. 4, str. 618–627. [online: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppsy/47-4/ppsy2018402.pdf>].
27. KUZIO, T.: From Kuchma to Yushchenko Ukraine's 2004 Presidential Elections and the Orange Revolution. *Problems of Post-Communism*, 2005, roč. 52, č. 2, str. 29–44. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10758216.2005.11052197>].
28. KUZIO, T.: Oligarchs, Tapes and Oranges: 'Kuchmagate' to the Orange Revolution. *Journal of Communist Studies and Transitions*, 2007, roč. 23, č. 1, str. 30–56. [online: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/13523270701194839?needAccess=true>].
29. KUZIO, T.: Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma. *Communist and Post-Communist Studies*, 2005, roč. 38, č. 2, str. 167–190. [online: <https://online.ucpress.edu/cpcs/article-abstract/38/2/167/743/Regime-type-and-politics-in-Ukraine-under-Kuchma>].
30. LESCHENKO, N.: The National Ideology and the Basis of Lukashenka Regime in Belarus. *Europe-Asia Studies*, 2008, roč. 60, č. 8, str. 1419–1433. [online: <https://www.jstor.org/stable/20451613>].
31. MAĆKÓW, J.: Voraussetzungen der Demokratie in der postkommunistischen Systemtransformation: Tschechien, Belarus und die Ukraine. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 2005, roč. 36, č. 2, str. 411–424. [online: <https://www.jstor.org/stable/24236365>].
32. MALINOVA, O.: The "Hard" 1990s vs. the "Stable" 2000s: Framing Memory about the Post-Soviet Transition in the Russian Political Discourse. *A paper for the*

- conference “Regime Evolution, Institutional Change, and Social Transformation in Russia: Lessons for Political Science”, Yale University, 27–28. 4. 2018. [online: https://reees.macmillan.yale.edu/sites/default/files/files/Olga%20Malinova_Russian_Transition_conf_at_Yale_University_paper_9_07_18.pdf?height=800&iframe=true&width=800].
33. MATSUZATO, K.: A Populist Island in an Ocean of Clan Politics: The Lukashenka Regime as an Exception among CIS Countries. *Europe-Asia Studies*, 2004, roč. 56, č. 2. str. 235–261. [<https://www.jstor.org/stable/4147416>].
34. MATSUZATO, K.: Semipresidentialism in Ukraine: Institutional Centristism in Rampant Clan Politics. *The Journal of Post-Soviet Democratization*, 2005, roč. 13, č. 1, str. 45–60. [online: https://www.researchgate.net/publication/250209499_Semipresidentialism_in_Ukraine_Institutionalist_Centristism_in_Rampant_Clan_Politics_1].
35. MERKEL, W. – CROISSANT, A.: Formale und informale Institutionen in defekten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*, 2000 č. 41, str. 3–30. [online: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11615-000-0002-9>].
36. MOSHES, A.: Lukashenka’s Role in Russian Politics. In: *Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics, and Implications for the West*. Ed. BALMACEDA, M. M. et al. Cambridge 2002.
37. OERTEL, B.: Viel Presse – wenig Freiheit: Medien und Macht in Rußland, der Ukraine und Belarus. *Osteuropa: Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, 2003, roč. 53, č. 1, str. 19–32. [online: <https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2003/1/viel-presse-wenig-freiheit/>].
38. OFFE, C.: *Designing Institutions for East European Transitions*. Forschungsbericht. Wien 1994, str. 1–24. [online: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26717/ssoar-1994-offe-designing_institutions_for_east_european.pdf?sequence=1].
39. PIECZEWSKI, A. – SIDARAVA, A.: Belarusian vs. Polish Transformation. Two Paths of Institutional Change. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 2022, roč. 22, č. 1, str. 168–198. [online: <https://repozytorium.ur.edu.pl/items/752f2fe7-9ff5-4434-9b7d-37c37ad92c91>].
40. RIABCHUK, M.: Two Ukraines Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence? *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 2015, roč. 15, č. 1, str. 138–156. [online: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/sena.12120>].

41. RIABCHUK, M.: Ukrainian Culture after Communism: Between Post-Colonial Liberation and Neo-Colonial Subjugation. In: *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*. Ed. PUCHEROVÁ, D. – GÁFRIK, R. Boston 2015, str. 335–355. [<https://brill.com/display/book/edcoll/9789004303850/B9789004303850-s019.xml>].
42. ROSENBAUM, E.: Mental Models and Institutional Inertia. *Journal of Institutional Economics*, 2021, roč. 18, č. 3, str. 361–378. [online:<https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-institutional-economics/article/mental-models-and-institutional-inertia/05A7CB5A474459401A82392D79E446AA>].
43. SASSE, G.: Die Krim – regionale Autonomie in der Ukraine. Forschungsbericht. *Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. Forschungsbericht. Köln 1998, str. 1–39. [online:https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/4361/ssoar-1998-sasse-die_krim_-_regionale_autonomie.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-1998-sasse-die_krim_-_regionale_autonomie.pdf].
44. SILITSKI, V.: Explaining Post-Communist Authoritarianism in Belarus. In: *Contemporary Belarus: Between Democracy and Dictatorship*. Ed. KOROSTELEVA, E. et al. London 2002, str. 36–52. [online:<https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203220399/contemporary-belarus-elena-korosteleva-colin-lawson-roosalind-marsh?refId=f24bef52-5ba9-4ca9-b83f-76f8ca59ccb6&context=ubx>].
45. ZIÊTARA, W.: National Referendum as an Example for Legitimizing Authoritarian Rule (The Case of the Republic Belarus after 1991). *Politics in the New Europe*, str. 181–191. [online: <https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/31793/181-191-zietara.pdf?sequence=1&isAllowed=y>].
46. БАРАБАШ, Ю. Опыт конституционного реформирования в Украине: в поисках европейского идеала. *Сравнительное Конституционное Обозрение*, 2014, roč. 98, č. 1, str. 22–33. [<https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-konstitutsionnogo-reformirovaniya-v-ukraine-v-poiskah-evropeyskogo-ideala>].
47. ВАДИМОВА, Р. А.–ТЕРЕШИНА, Е. А.: Конфликты между Россией и республикой Беларусь в нефтегазовой сфере в условиях интеграционных политических процессов на евразийском пространстве. *Социально-политические науки*, 2021, roč. 3, str. 19–25. [online: <https://urvak.ru/articles/-9808-3-/>].

48. ІЛЬЧЕНЬКО, А. П.: Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. – початок зародження біполярної системи українського електорального поля. *Інтелігенція і влада*, 2014, роє. 31, str. 281–291. [online: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FI&S21LA=&S21STR=iiv_2014_31_25].
49. ПАНЬКОВСКИЙ, А.: Беларусь – Россия: Двадцать лет регрессивной интеграции. *Белорусский ежегодник*, 2020, str. 75–86. [online: <https://cyberleninka.ru/article/n/belarus-rossiya-dvadsat-let-regressivnoy-integratsii/viewer>].

7.2. PRIMÁRNÍ ZDROJE

1. «Лихие девяностые» как опыт свободы. *Радио Свобода*. [online: <https://www.svoboda.org/a/27252441.html>].
2. «По моим рукам текли мозги моего отца... Я ощутил, как из человека уходит душа». Полная текстовая версия интервью Руслана Щербаня. *ГОРДОН*. [online: <https://gordonua.com/publications/po-moim-rukam-tekli-mozgi-moego-otsta-ja-oshchutil-kogda-iz-cheloveka-uhodit-dusha-polnaja-tekstovaja-versija-intervju-ruslana-shcherbanja-1533314.html>].
3. 2013 World Press Freedom Index – Methodology. *Reporters Without Borders: For Freedom of Information*. [online: https://web.archive.org/web/20130819031406/http://en.rsf.org/IMG/pdf/2013_wpfi_methodology.pdf].
4. АДАМОВИЧ, С.В.: Революція на граніті 1990 р. та Помаранчева революція 2004 р.: у пошуках ідеї соборності. *Відкриті архіви підрозділів ПНУ*, 2012. [online: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/6131>].
5. Акт проголошення незалежності України. *Інститут Історії України: Національна Академія наук України*. [online: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Akt_proholoshennia].
6. Беларуский рынок, № 19, 17. 5. 1999. [online: <https://web.archive.org/web/20150924031609/http://www.hrights.ru/text/belorus/b14/Chapter7.htm>].

7. Бюлетень N 27 (засідання 05 червня 1998 р.) Опубліковано 05. 06. 1998. *Верховна Рада України*. [online: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2073.html>].
8. Від Кучми до Зеленського. Хто з президентів частіше порушував Конституцію. *LIGA.net*. [<https://www.liga.net/ua/politics/articles/ot-kuchmy-do-zelenskogo-kto-iz-prezidentov-chasche-narushal-konstitutsiyu>].
9. Восприятие «девяностых». *Аналитический центр Юрия Левады*, 6. 4. 2020. [online: <https://www.levada.ru/2020/04/06/vospriyatie-devyanostyh/>].
10. Евросоюз пригрозил санкциями Украине Кучмы-Януковича. *Подробности*. [online: <https://podrobnosti.ua/160987-evrosojuz-prigrozil-sanktsijami-ukraine-kuchmy-janukovicha.html>].
11. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 43, ст. 280. [online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-вр#Text>].
12. Избирательный кодекса Республики Беларусь 11 февраля 2000 г. № 370-3. [online: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk0000370>].
13. Интервью Е. Шульман для журнала ХОЛОД, 7. 11. 2023. [online: <https://holod.media/2023/11/07/ekaterina-shulman-view/>].
14. Интервью Ирины Тумаковой с Екатериной Шульман. *Фонтанка.ру*, 21. 3. 2017. [online: <https://www.fontanka.ru/2017/09/21/082/>].
15. Конституции РСФСР 1978 г. *ГАРАНТ*. [online: <https://base.garant.ru/183126/>].
16. Конституционный суд стал карманным судом Кучмы. *Украинская правда*. [online: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/12/30/4376250/>].
17. Конституционный суд услышал Кучму и поддержал его поправки к основному закону. *Коммерсантъ*. [online: <https://www.kommersant.ru/doc/151956>].
18. Конституция Республики Беларусь с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. [online: <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>].
19. Конституція України із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV. [online: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>].
20. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, ст. 141. [online: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf>].

21. Краткая историческая справка. «Зеленстрой» Партия зеленых Украины — одна из старейших политических команд в стране... *Зеркало недели*. [online: https://zn.ua/internal/ukraina_partiynaya_chast_i_partiya_zelenyh.html].
22. Лазаренко, Павел Бывший премьер-министр Украины, осужденный за финансовые преступления. *Lenta.ru*. [online: <https://lenta.ru/lib/14159961/>].
23. Лукашенко заявил об отсутствии олигархов в белорусской власти. *Lenta.RU*. [online: <https://lenta.ru/news/2022/06/10/lukashenko/>].
24. Медведчук списал темники на Бабу Ягу. *Украинская правда*. [online: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/01/11/4603257/>].
25. Ми отримали Основний Закон і власну валюту. *Голос України*, 29. 3. 2011. [online: <http://www.golos.com.ua/article/113477>].
26. На что нацелил Лукашенко вертикаль власти и как связаны между собой экономика и безопасность. *SB.BU Беларусь сегодня*. [online: <https://www.sb.by/articles/otstoyat-nezavisimost-i-stat-eshche-silnee.html>].
27. ОКУНЕВ, Д.: «Централизация мешала»: как республики голосовали за сохранение СССР, *Газета.ru*, 17. 3. 2021. [online: https://www.gazeta.ru/science/2021/03/16_a_13513298.shtml].
28. Оригинальные темники на «Украинской Правде». *Украинская правда*. [online: <https://web.archive.org/web/20131106061834/http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/03/7/4414401/>].
29. Особливості виборчого процесу та результати парламентських виборів 2002 року. *Інститут політики*. [online: <https://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=inst>].
30. От «темников» до «Панамы»: 7 самых известных утечек информации. *Украинская правда*. [online: <https://web.archive.org/web/20160622172146/http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2016/06/17/7112132/>].
31. Послание белорусскому народу и Национальному собранию, 7 апреля 1999 г. *Президент Республики Беларусь*. [online: https://president.gov.by/ru/quotes/category/ob-armii-i-bezopasnosti?TSPD_101_R0=08eaf62760ab2000a78d10929b44e33d95818bb3d79df3ed5f4605757b2764f0c5cd1889f41b0447089dd2b83c14480083ed5373f9f2a746c72c4cbfde916c3e9f3bc28f3d3559ccf8c63ac0367de9cb3a53c3720297eaea1638f8035644716627212f4f39c69b349694b0cca89e6b9fb5a21442a36973c7].

32. Президент України Леонід Кучма має право балотуватися на президентських виборах у 2004-му році. *Радіо Свобода*. [online: <https://www.radiosvoboda.org/a/911177.html>].
33. Про виконання рішення Всеукраїнського референдуму від 16 квітня 2000 р. про «зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. [online: <https://petition.president.gov.ua/petition/52018>].
34. Протокол Центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов. Центральная Комиссия Республики Беларусь. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1995-post.pdf>].
35. Протокол центральной комиссии Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов. *Центральная Комиссия Республики Беларусь*. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1996-soob.pdf>].
36. Свобода слова с Савиком Шустером, *СТВ*, 2. 11. 2003. [online: https://m.vk.com/video-130491263_456243387?list=e4accbe46696262f40&from=wall-130491263_3650].
37. ТИЩЕНКО, К.: Зеленський: Референдум 1991 року об'єднав усю Україну, більше не будемо камінчиками імперій. *Українська правда*, 1. 12. 2022. [online: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/1/7378897/>].
38. Убийства противников Лукашенко: признания экс-бойца СОБРа. *DeutscheWelle*. [online: <https://www.dw.com/ru/экс-боец-эскадрона-смерти-я-участвовал-в-убийствах-критиков-лукашенко/a-51692089>].
39. ХАЙДЕНРАЙХ, Р.: Памяць пра ахвяр сталінізму ў Беларусі. In: *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі*. Лейпцыг 2011. [<https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/sites/default/files/shop/belarusgof.pdf>].
40. ХАРИТОНОВ, С.: «Он очень хотел попасть в Кремль». Почему у Лукашенко не получилось возглавить союз России и Беларуси. *Настоящее время*, 20. 8. 2019. [online: <https://www.currenttime.tv/a/lukashenko-belarus-russia-yeltsin/30117700.html>].
41. Центральная Комиссия Республики Беларусь. [online: <https://rec.gov.by/uploads/folderForLinks/archive-referenda-1995-post.pdf>].
42. Ющенко отруїли діоксином, виготовленим у лабораторії. *Радіо Свобода*, 5. 8. 2009. [online: <https://www.radiosvoboda.org/a/1792920.html>].

43. Administrative Obstacles Threaten Radio Free Europe in Minsk. *Reporters Without Borders: For Freedom of Information*. 13. 8. 2002. [online: <https://web.archive.org/web/20160102055907/http://en.rsf.org/belarus-administrative-obstacles-threaten-13-08-2002,03415.html>].
44. Belarus suspended from the Council of Europe. *Press Service of the Council of Europe*. 17. 1. 1997. [online: <https://web.archive.org/web/20060426062531/http://press.coe.int/cp/97/11a%2897%29.htm>].
45. Belarus: Crack down on young protesters. *Amnesty International*. [online: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur49/024/2000/en/?open&of=ENG-2EU>].
46. Belarus. *Reporters Without Borders*. [online: <https://rsf.org/en/country/belarus>].
47. Case-law of the Constitutional Court of Belarus 1997–2003. *European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)*. [online: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2004\)069-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2004)069-e)].
48. Film «72 мѣмпа» ruského režiséra Vladimira Chotiněnka z roku 2004. [online: https://www.youtube.com/watch?v=F1HQZe_F3Yc].
49. Freedom in the World 2001 – Belarus. *Freedom House*, 2001. [online: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2001/en/95444>].
50. HARAN, O. – PAVLENKO, R.: Political Reform or a Game of Survival for President Kuchma? *PONARS Policy Memo 294*, 2003. [online: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52a0cb54-18ce-4cb8-a24c-7ac7262229f1/content>].
51. Human Rights Committee. Case of Mr. Mikhail Ivanovich Pastukhov v. Belarus, Communication No. 814/1998, U.N. Doc. CCPR/C/78/D/814/1998 (2003). [online: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/814-1998.html>].
52. International Limited Election Observation Mission: 2001 Presidential Election in the Republic of Belarus. *The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*, 10. 9. 2001. [online: <https://www.oscepa.org/en/documents/election-observation/election-observation-statements/belarus/statements-4/1383-2001-presidential/file>].
53. MASZKIEWICZ, M.: State Ideology in Belarus – Main Problems and Concepts. *SSRN*, 2012. [online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2081845].

54. MINAKOV, M.: The War and the Future of Ukraine's Oligarchy. *Wilson Center*. [online: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/war-and-future-ukraines-oligarchy>].
55. MYERS, S. L.: Ukrainian Court Orders New Vote for Presidency, Citing Fraud, *The New York Times*, 4. 12. 2004. [online: <https://www.nytimes.com/2004/12/04/world/europe/ukrainian-court-orders-new-vote-for-presidency-citing-fraud.html>].
56. NIEKERK, van P. – VERLÖY, A.: Special Report: Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq. *The Center for Public Integrity*, 15. 4. 2002. [online: <https://publicintegrity.org/national-security/special-report-kuchma-approved-sale-of-weapons-system-to-iraq/>].
57. Opening Statement by Dr. Condoleezza Rice. *Senate Foreign Relations Committee*. 18. 1. 2005. [online: <https://web.archive.org/web/20060325002023/http://foreign.senate.gov/testimony/2005/RiceTestimony050118.pdf>].
58. Presidential Elections, 9 September 2001. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. [online: <https://www.osce.org/odihr/elections/belarus/111402>].
59. Rechtsstaat. *Deutscher Bundestag*. [online: <https://www.bundestag.de/services/glossar/glossar/R/rechtsstaat-245518#:~:text=In%20einem%20Rechtsstaat%20haben%20die,an%20die%20verfassungsm%C3%A4%C3%9Fige%20Ordnung%20gebunden>].
60. SUTELA, P.: The Underachiever: Ukraine's Economy Since 1991. *Carnegie Endowment for International Peace*. [online: <https://carnegieendowment.org/2012/03/09/underachiever-ukraine-s-economy-since-1991-pub-47451#:~:text=Ukraine%27s%20economy%20contracted%20annually%20between,decline%20continued%20throughout%20the%20decade>].
61. Ukraine: Kuchma Cleared To Run For Third Term. *Radio Free Europe*. [online: <https://www.rferl.org/a/1105441.html>].
62. Ústavní smlouva z roku 1995. *Archiv Nejvyšší rady Ukrajiny*. [online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>].
63. WESOLOWSKY, T.: Elections in Belarus: How Lukashenka Won and Won and Won and Won and Won. *Radio Free Europe Radio Liberty*. [online: <https://www.rferl.org/a/elections-in-belarus-how-lukashenka-won-and-won-and-won-and-won-and-won-/30767860.html>].